

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKSI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

«MAGİSTR HAZIRLIĞI MƏRKƏZİ»

Əlyazması hüququnda

Cümşüdova Pakizə Əkbər qızı

QEYRİ-NEFT SEKTORUNUN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ
ZƏRURİLİYİ VƏ İMKANLARI

mövzusunda

M A G İ S T R D İ S S E R T A S İ Y A S I

İstiqamətin şifri və adı: İİM 020000 Mühəndis iqtisadiyyatı və idarəetmə

İxtisasın şifri və adı: İİM 020001 İstehsal və xidmət sahələrinin
iqtisadiyyatı və idarə edilməsi

Elmi rəhbər:

i.e.n. B.S.Əhmədov

Magistr proqramının rəhbəri:

i.e.n., dos. A.S.Mehtiyev

Kafedra müdiri:

i.e.n., dos. Ə.V.Hacıyev

BAKİ - 2014

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	3
FƏSİL 1. Milli iqtisadiyyatda qeyri-neft sektorunun inkişafının nəzəri əsasları ...	7
1.1. Milli iqtisadiyyatın sahə strukturunun formalaşmasına təsir edən amillər. ...	7
1.2. Milli iqtisadiyyatda holland sindromu və qeyri-neft sektorunun inkişafını zəruri edən amillər	18
1.3. Qeyri-neft sektorunun inkişafının dövlət tərəfindən tənzimlənmə mexanizminin xüsusiyyətləri	23
FƏSİL 2. Azərbaycanda qeyri-neft sektorunun inkişafının mövcud vəziyyətinin qiymətləndirilməsi.	28
2.1. Milli iqtisadiyyatın mövcud sahə sturukturu və ona təsir edən amillər.	28
2.2. Qeyri-neft sektorunun inkişaf dinamikasının qiymətləndirilməsi.	38
2.3. Ölkədə qeyri-neft sektorunun inkişafı üçün biznes mühiti.	48
FƏSİL 3. Azərbaycanda qeyri-neft sektorunun inkişafının perspektiv isiqamətləri.	58
3.1. Qeyri-neft sektorunun inkişaf imkanları və prioritetləri.	58
3.2. Qeyri-neft sektorunun inkişafının dövlət tərəfindən stimullaşdırılması yolları ...	67
NƏTİCƏ	75
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT.	81
PE3IOME	83
THE RESUME	84

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Müasir dövrdə Azərbaycanda iqtisadiyyatın digər sahələri ilə müqayisədə neft sektorunun müqayisəli üstünlüyə malik olması nəticə etibarilə onun üstün inkişaf etməsi ilə nəticələnmişdir. Bu mənada, neft sektoruna investisiya qoyuluşu da üstünlük təşkil etmiş, həmçinin iqtisadiyyatda neft amilinin rolu xeyli artmışdır. Nəticədə, digər sahələrə nisbətən neft sektoru üstün inkişaf etmişdir. Bununla yanaşı, ölkədə neft strategiyasının uyğurla reallaşdırılması qeyri-neft sektorunun inkişafı üçün zəruri vəsaitlərin formalaşmasına, dövlətin bu sahədə təsirli tədbirlər həyata keçirməsi imkanlarının yaranmasına səbəb olmuşdur. Neft gəlirləri hesabına qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi üçün zəruri resursların formalaşması imkanlarının yaranması və neftin bərpa olunmayan təbii ehtiyatlara aid olması qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsinin əhəmiyyətini artırır.

Ölkənin davamlı iqtisadi inkişafının təmin olunması iqtisadiyyatın sahələri arasında tarazlığın yaradılmasını, əmək, təbii və maddi resurslardan səmərəli istifadəni zəruri edir. Son dövrlər ölkənin kompleks sosial-iqtisadi inkişafını təmin etmək məqsədilə həyata keçirilən tədbirlər qeyri-neft sektorunun inkişafına da zəmin yaratmışdır. Eyni zamanda, bu istiqamətdə həyata keçirilən tədbirlər yoxsulluq səviyyəsinin azaldılmasına, iqtisadiyyatın özünüinkişaf qabiliyyətinə malik oşmasına və deməli ölkənin rəqabət qabiliyyətinin də artmasına səbəb olacaqdır. Hazırda, ölkənin maliyyə imkanlarının artması qeyri-neft sektorunun inkişafına geniş imkanlar yaradır.

Müasir dövrdə ölkə iqtisadiyyatının diversifikasiyası, regionların tarazlı inkişafının təmin olunması bu sahədə mövcud imkanların aktivləşdirilməsindən asılıdır. Hazırda dövlətin qarşısında duran mühüm vəzifələrdən biri ölkədə qeyri-neft sektorunun inkişafı üçün əlverişli mühitin yaradılması və özəl bölmənin iqtisadi fəallığının stimullaşdırılmasından ibarətdir. Bazar münasibətləri şəraitində bu məsələlərin səmərəli həlli üçün iqtisadiyyatın tənzimləmə metodlarından optimal istifadə edilməli, vergi, gömrük və s. sahələrdə həyata keçirilən tədbirlərlə dövlətin qeyri-neft sektorunun inkişafı sahəsində qarşıya qoyduğu məqsədlər əlaqələndirilməlidir. Həmçinin, qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi ölkədə iqtisadi artımın dayanıqlılığının təmin edilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət

kəsb edir. Bu baxımdan, qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi zəruriliyi və imkanları məsələləri Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Qeyd edilənlərin aktuallığı nəzərə alınaraq dissertasiya işi qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi məsələlərinin öyrənilməsinə həsr olunmuşdur.

Tədqiqatın məqsədi qeyri-neft sektorunun inkişafının mövcud vəziyyətinin kompleks təhlili əsasında bu sektorun inkişaf istiqamətlərinə dair elmi cəhətdən əsaslandırılmış təklif və tövsiyələr işləyib hazırlamaqdan ibarətdir.

Tədqiqatın məqsədinə uyğun olaraq aşağıdakı vəzifələrin həll edilməsi qarşıya qoyulmuşdur:

- milli iqtisadiyyatın sahə strukturunun formalaşmasına təsir edən amillər müəyyən edilməsi;
- iqtisadi inkişafda təbii resursların rolunun və milli iqtisadiyyatda holland sindromunun baş vermə mexanizminin araşdırılması;
- qeyri-neft sektorunun inkişafını zəruri edən amillər müəyyən edilməsi;
- qeyri-neft sektorunun inkişafının dövlət tərəfindən tənzimlənmə mexanizminin xüsusiyyətlərinin açıqlanması;
- milli iqtisadiyyatın mövcud sahə sturukturunun araşdırılması;
- ölkədə qeyri-neft sektorunun inkişaf dinamikasının qiymətləndirilməsi;
- ölkədə qeyri-neft sektorunun inkişafı üçün biznes mühitinin qiymətləndirilməsi;
- qeyri-neft sektorunun inkişaf imkanları və prioritetləri müəyyənləşdirilməsi;
- qeyri-neft sektorunun inkişafının dövlət tərəfindən stimullaşdırılması yollarının müəyyən edilməsi.

Tədqiqatın obyektini kimi Azərbaycanın qeyri-neft sektoru seçilmişdir.

Tədqiqatın predmetini qeyri-neft sektorunun inkişafı məsələlərinin tədqiqi təşkil edir.

Tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsasını iqtisad elminin klassiklərinin və aparıcı iqtisadçı alimlərin əsərləri, Azərbaycan Respublikasının müvafiq qanunları, Respublika prezidentinin fərmanları, Nazirlər Kabinetinin qərar və sərəncamları, digər hüquqi-normativ sənədlər təşkil edir.

Tədqiqatın informasiya bazasını Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin və İqtisadiyyat və Sənaye Nazirliyinin məlumatları, Milli Bankın və digər dövlət qurumlarının ilkin hesabatları, elmi-praktik konfransların materialları təşkil edir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi aşağıdakılardan ibarətdir:

- milli iqtisadiyyatın sahə strukturunun formalaşmasına təsir edən amillər aşkar edilmişdir;
- qeyri-neft sektorunun inkişafını zəruri edən amillər müəyyən edilmişdir;
- qeyri-neft sektorunun inkişafının dövlət tərəfindən tənzimlənmə mexanizminin xüsusiyyətlərinin açıqlanmışdır;
- ölkədə milli iqtisadiyyatın mövcud sahə sturukturu və qeyri-neft sektorunun inkişaf dinamikası qiymətləndirilmişdir;
- qeyri-neft sektorunun inkişaf imkanları və prioritetləri müəyyənləşdirilmişdir;
- qeyri-neft sektorunun inkişafının dövlət tərəfindən stimullaşdırılmasına dair təklif və tövsiyələr hazırlanmışdır.

Dissertasiyanın quruluşu və həcmi. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından və 83 səhifədən ibarətdir.

Dissertasiya işinin birinci fəslə "Milli iqtisadiyyatda qeyri-neft sektorunun inkişafının nəzəri əsasları" adlanır. Bu fəsildə milli iqtisadiyyatın sahə strukturunun formalaşmasına təsir edən amillər müəyyən edilmiş, iqtisadi inkişafda təbii resursların rolu və milli iqtisadiyyatda holland sindromunun baş vermə mexanizmi araşdırılmış, qeyri-neft sektorunun inkişafını zəruri edən amillər müəyyən edilmiş, qeyri-neft sektorunun inkişafının dövlət tərəfindən tənzimlənmə mexanizminin xüsusiyyətlərinin açıqlanmışdır.

Dissertasiya işinin ikinci fəslə "Azərbaycanda qeyri-neft sektorunun inkişafının mövcud vəziyyətinin qiymətləndirilməsi" adlanır. Bu fəsildə ölkə iqtisadiyyatının mövcud sahə sturukturu araşdırılmış, ölkədə qeyri-neft sektorunun inkişaf dinamikasının və mövcud biznes mühit qiymətləndirilmişdir.

Dissertasiya işinin üçüncü fəslə "Azərbaycanda qeyri-neft sektorunun inkişafının perspektiv isiqamətləri" adlanır. Bu fəsildə ölkədə qeyri-neft sektorunun

inkişaf imkanları və prioritetləri müəyyənləşdirilmiş, bu sektorun inkişafının dövlət tərəfindən stimullaşdırılması yollarının müəyyən edilmişdir.

FƏSİL 1.

MİLLİ İQTİSADIYYATDA QEYRİ-NEFT SEKTORUNUN İNKİŞAFININ NƏZƏRİ ƏSASLARI

1.1. Milli iqtisadiyyatın sahə strukturunun formalaşmasına təsir edən amillər

Milli iqtisadiyyatın dayanıqlı və tarazlı inkişafı ona daxil olan bütün sahələrinin inkişaf səviyyəsindən, səmərəli fəaliyyətindən və inkişaf tempindən asılıdır. Milli iqtisadiyyatda ayrı-ayrı sahələrin payı onun inkişaf səviyyəsini müəyyən edir. Belə ki, inkişaf etmiş ölkələr aqrar inkişaf, sənayenin inkişafı və xidmət sahələrinin inkişafına əsaslanan postindustrial inkişaf mərhələlərini keçmişlər. Bununla belə, bu inkişaf mərhələləri əsasən ölkənin malik olduğu iqtisadi potensialın reallaşma səviyyələri ilə müəyyən olunur. Çünki sənaye hesabına inkişaf imkanları məhdudlaşdıqda xidmət sahələri hesabına inkişaf imkanları formalaşır.

İngilis iqtisadçısı Adam Smit qeyd edirdi ki, məhsuldar qüvvələrin inkişafında böyük tərəqqi əmək bölgüsü nəticəsində baş vermişdir. Mübadilə etmək imkanı əmək bölgüsünün dərinləşməsinə səbəb olduğundan, onun (əmək bölgüsünün) səviyyəsi mübadilə imkanlarının hədləri ilə, yəni bazarın həcmi ilə məhdudlaşır. Bu baxımdan, xüsusilə kiçik ölkələrin daxili bazarlarının məhdud olması onların beynəlxalq əmək bölgüsündə aktiv iştirak etmələrini stimullaşdırır, milli təsərrüfatların ixtisaslaşmasını artırır. Bu ixtisaslaşma nəticəsində də iqtisadiyyatın nisbətən səmərəliliyini artırmaq mümkün olur.

Hər bir ölkənin malik olduğu resursların strukturu və texnoloji biliklərinin səviyyəsi müxtəlif olduğundan ayrı-ayrı ölkələrdə müəyyən məhsulların istehsalına çəkilən xərclərin səviyyəsi də müxtəlif olur. Məhdud iqtisadi resurslardan səmərəli istifadə olunması üçün müəyyən məhsulun istehsalı üzrə nisbi üstünlüklərə malik olan ölkədə onun istehsal edilməsi tələb olunur. Buna görə də hər bir ölkə digər ölkəyə nisbətən daha az xərclə istehsal edə bildiyi məhsullar üzrə ixtisaslaşmalı və bu məhsulları digər ölkədə özünə nisbətən ucuz başa gələn məhsullara mübadilə etməlidir. Eyni zamanda, beynəlxalq ticarətin inkişaf etməsi miqyasdan qənaətin əldə olunmasına, yəni məhsul buraxılışını artırmaq hesabına istehsal xərclərini

aşağı salmağa imkan verir. Nəticədə, ayrı-ayrı müəssisələr dünya bazarına çıxmaqla məhsul istehsalına çəkilən xərcləri minimumlaşdırma bilirlər.

Milli iqtisadiyyatın strukturuna təbii amillər, əmək ehtiyatları, elmi-texniki tərəqqi, nəqliyyat şərtləri, ərazidə istehsalın yerləşməsinin xarakteri, xarici amillər, dövlət siyasəti təsir göstərir. Bütün bu amillər bir-birinə təsir göstərir. Bu amillərin milli iqtisadiyyatın strukturuna təsir dərəcəsi ölkənin və ayrı-ayrı iqtisadi rayonların məhsuldar qüvvələrinin inkişaf səviyyəsindən, ayrı-ayrı sahələrinin iqtisadi xüsusiyyətlərindən, yerləşməsində dəyişikliklər nəzərdə tutulduğu dövrün konkret şəraitindən asılıdır.

Ölkədə ayrı-ayrı sahələrin inkişafına təsir göstərən əsas amillərdən biri təbii amillərdir. Belə ki, ölkənin ayrı-ayrı rayonlarının, faydalı qazıntılarının, su energetikası və meşə ehtiyatlarının kəmiyyət və keyfiyyət xarakteristikası, müxtəlif rayonların iqlim şəraiti, təbii torpaq və su ehtiyatları, nəqliyyat yolları ölkədə kənd təsərrüfatının, sənaye sahələrinin, nəqliyyat növlərinin inkişafına birbaşa təsir göstərir. Təbii-iqlim şəraiti bu və ya digər regionun ərazisinə əhalinin məskunlaşmasını və onun mənimsənilməsini yüngülləşdirə və ağırlaşdırma bilər, təbii resurslardan istifadənin miqyasına, yollarına və formalarına təsir edə bilər.

Ölkədə kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahələrinin miqdarı və keyfiyyəti, iqlim şəraiti, su ehtiyatları kənd təsərrüfatının inkişafını müəyyən edir. Kənd təsərrüfatında istehsal vasitəsi torpaq sayılır. Müəyyən iqlim şəraitində kənd təsərrüfatı işlərinin mövsümi olması, onların gedişinin təbii şəraitin xarakteri ilə sıx bağlılığı ilə əlaqədardır. Ölkədə bitkiçilik sahəsinin inkişafına təsir edən amillərə aşağıdakılar aiddir:

- torpağın keyfiyyəti;
- istiliklə təmin olunma;
- günəş radiasiyası;
- yağıntıların miqdarı;
- əlverişsiz təbii şəraitin təkrar olunma ehtimalı;
- su resursları ilə təmin olunma;

- ərazinin relyefi və s.

Hevandarlığın inkişafı isə təbii iqlim şəraiti ilə yem bazasının inkişafı birbaşa təsir göstərir.

Hələddici sənaye sahələrində, su energetikasında təbii şərait müəssisələrin tikintisinə və istifadə edilməsinin bütün texniki-iqtisadi göstəricilərinə bilavasitə təsir göstərir. Faydalı qazıntıların fiziki-kimyəvi xassələri hasiləddici sənaye müəssisələrinin təmərküzləşmə səviyyəsini, hasilat metodlarının, çıxarılan maddələrin ilkin emalının xarakterini müəyyən edir. İqtisadi səmərəlilik göstəricilərinin kəmiyyəti mədən müəssisələrinin ölçüsündən, hasilat texnikasından, çıxarılan maddələrin xassələrindən asılıdır. Məlumdur ki, xüsusi əsaslı vəsait qoyuluşları, məhsulun maya dəyəri və əmək məhsuldarlığı kimi göstəricilər kömürün, filizlərin, kimyəvi xammalların açıq üsulla çıxarıldığı iri mədənçıxarma müəssisələrində, tərkibində faydalı komponentlərin faizi çox olan faydalı qazıntıların çıxarılmasında daha yaxşıdır. Yaxşı təbii şərait-güclü su axını, daşlıq bünövrə daha az xüsusi əsaslı məsrəflərlə və az istismar xərcləri ilə iri su elektrik stansiyaları yaratmağa imkan verir.

Təbii şərait hasiləddici sənayenin yerləşdirilməsi vasitəsilə emaləddici sənayenin bir sıra sahələrinin yerləşməsinə də təsir göstərir. Belə ki, qara və əlvan metallurgiya müəssisələri filizlərin çıxarıldığı yerə, ağac emalı müəssisələri oduncağın tədarük etdiyi yerə meyl edir; enerjitutumlu sahələr ucuz yanacaq və elektrik enerjisi mənbələrinin yaxınlığında yerləşdirilir.

Qara metallurgiya müəssisələrinin, istilik elektrik stansiyalarının, kimya sənayesinin bir sıra sahələrinin yerləşdirilməsinə su ehtiyatları mühüm təsir göstərir. Rayonda kifayət qədər su ehtiyatının olmaması hətta metallurgiya üçün lazımi qədər xammal ehtiyatı olduqda belə qara metallurgiya zavodlarının yaranmasını ləngidə bilir.

İqlim şəraiti sənayenin yerləşməsinə hər şeydən əvvəl, müxtəlif rayonlarda insanların əmək və həyat şəraitinin eyni olmaması ilə təsir edir. İqlim soyuq olan rayonlarda mənzil, paltar, qida məsrəfləri isti iqlimi olan rayonlara nisbətən çox tələb olunur. Bu baxımdan iqlim soyuq olan rayonlarda müəssisələr tikərkən əsaslı vəsait qoyuluşları iqlimi isti olan rayonlardakın.

Qeyd etmək lazımdır ki, elmi-texniki tərəqqi, xüsusən elektrifikasiya və kimyalaşdırma sənayesinin yerləşdirilməsinə təbii şəraitin təsirini azaldır. Mineral xammal və yanacaq növlərinin hasilatı, saflaşdırılması və emalının yeni metodları əvvəllər istifadəsi qeyri-qənaətli olan yataqları sənaye istifadəsi dairəsinə müvəffəqiyyətlə cəlb etməyə imkan verir. Lakin elmi-texniki tərəqqi sənayenin bir çox sahələrinin yerləşməsinə təbii amilin təsirini yalnız zəiflədə bilər, amma onu tamamilə aradan qaldıra bilməz.

Qeyd etmək lazımdır ki, təbiətdə monotərkibli xammal yoxdur. Regionda kənd təsərrüfatı və mineral xammalın emalı zamanı əsas məhsulla yanaşı əlavə məhsullar da yaranır. Belə şəraitdə ayrı-ayrı məhsulların bazarlarının sərhədləri ciddi şəkildə fərqlənirsə və ya əlavə məhsulların emal imkanları məhduddursa, bu amil regionda sənaye istehsalının rəqabət qabiliyyətinin aşağı düşməsinə səbəb olur. Çünki bu halda əlavə məhsulların istehlak imkanlarının məhdud olması və ya təklifin tələbi üstələməsi nəticəsində qiymətin aşağı düşməsi müəssisənin bu istehsalla əlaqədar əldə etdiyi mənfəət normasını azaldır. Müəssisənin istehsal etdiyi rəqabətqabiliyyətli məhsul isə ona normal mənfəət normasını təmin etməlidir. Bu amil kiçik ölkədə istehsalın ixtisaslaşmasının mümkün variantlarını məhdudlaşdırır. Nisbətən kasıb ölkələrdə bu amil daha təsirli olur. Çünki daxili bazarın həcmi həm istehlakçıların sayı ilə, həm də onların xərcləmək imkanında olduğu vəsaitlərin həcmi ilə müəyyən olunur. Bu baxımdan, eyni coğrafi sərhədlər daxilində bazarın həcmi varlı ölkələrdə kasıb ölkələrə nisbətən böyük olur. Beləliklə, xammalın emalı nəticəsində əldə edilən məhsulların bəzilərinin satışı ilə əlaqədar yaranan problemlər nisbətən kasıb regionlarda istehsalın minimal səmərəli ölçüdə təşkilini çətinləşdirir.

Təbii amillər istehsala xidmət sahələrinin strukturunun müəyyən olunmasında əhəmiyyətli amillərdəndir. Məhz bu amil çox vaxt ölkədə və ya ölkənin müəyyən regionunda istehsala xidmətin hansı sahəsinin inkişaf etdirilməsinə üstünlük verilməsinin müəyyən olunmasına əsaslı şəkildə təsir göstərir. Məsələn, ölkədə çayların olması, dəniz sahilində olması çay nəqliyyatının və ya dəniz nəqliyyatının inkişafını müəyyən edir.

Həmçinin, təbii amillər dolayı yolla sosial sferanın, infrastruktur sahələrin inkişafına da təsir edir.

Demografik qəbildən olan amillərə: ölkənin ayrı-ayrı rayonlarında əmək ehtiyatlarının kəmiyyət və keyfiyyət xarakteristikası, kadrların ixtisas səviyyəsi kimi amillər də milli iqtisadiyyatın struktura təsir göstərir. Ümumiyyətlə əmək ehtiyatları məhsuldar qüvvələrin aparıcı hissəsidir. Məhz əmək istehsalın mühüm amili olub, istehsalın digər amillərini hərəkətə gətirir. Yəni əhali, əmək ehtiyatları maddi nemətlər və xidmətlər istehsalını həyata keçirir. Bu baxımdan ölkədə əhalinin sayı, yaş, cins tərkibi, kadrların ixtisas səviyyəsi və s. milli iqtisadiyyatın inkişafına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir.

Əmək ehtiyatlarının coğrafiyası hər şeydən əvvəl milli iqtisadiyyatın əmək tutumlu sahələrinin yerləşdirilməsinə təsir göstərir. Məsələn, cihazqayırma, radiotexnika və digər maşınqayırma sahələrinin, yüngül sənaye kimi əmək tutumlu sahələrin əmək ehtiyatları ilə zəngin regionlarda, rayonlarda yerləşdirilməsi daha məqsədəuyğundur. İş qüvvəsinin azlıq təşkil etdiyi rayonlarda mexanikləşdirilmiş, avtomatlaşdırılmış sənaye müəssisələrinin yaradılması daha məqsədəuyğun olur. Həmçinin ayrı-ayrı rayonlarda əmək ehtiyatlarının strukturunu və ixtisas tərkibini də nəzərə almaq lazımdır. Çünki yüksək ixtisaslı sahələrin yaradılması və yerləşdirilməsi üçün ixtisaslı kadrların olması vacibdir. Belə ki, Leontev paradoksuna görə ABŞ məntiqlə iqtisadiyyatında əmək haqqının yüksək olması şəraitində nisbətən əmək tutumlu sahələrin payının azalması gözlənilirdi halda əmək tutumlu sahələrin payı yüksəlmişdir. Belə artımın əsasən ixtisaslı işçi tələb edən sahələrin inkişafı hesabına baş verməsi ilə əsaslandırırırlar.

Elmi-texniki tərəqqi milli iqtisadiyyatın strukturunun dəyişməsinə təsir göstərən ən vacib amillərdəndir. Belə ki, 1970-ci ildə başlayaraq kənd təsərrüfatında «yaşıl inqilab» baş versə də, sənayenin elmi texniki tərəqqini təmin edən əsas sahə olması bu sahənin üstün inkişafına səbəb olmuşdur. Belə ki, sənaye elmi-texniki tərəqqisini təmin edən əsas sahədir. Burada elmi-texniki nailiyyətlərin mənimsənilməsinin həcmi və tempi yüksək olur.

Müasir mərhələdə elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərinin mənimsənilməsi iqtisadi artımın həlledici amilinə çevrilmişdir. Elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərinin mənimsənilməsi ictimai-iqtisadi, sosial proseslərin mahiyyətində dəyişiklik aparır, onlara yeni keyfiyyət verir. Elm və texnikada və habelə elmlə texnikanın inteqrasiyası şəraitində baş verən keyfiyyət dəyişmələri ayrı-ayrı sahələrin inkişaf tempinə təsir göstərməklə milli iqtisadiyyatın sahə strukturunda dəyişikliklərə səbəb olur.

Təbii-coğrafi amillərlə yanaşı istehsalat xidmət sahələrinin inkişafına iqtisadi amillər də təsir göstərir. Belə ki, maddi istehsal sahələrində baş verən meyllər öz əksini istehsalat xidmət sahələrində də tapır. Maddi istehsal sferasının iqtisadi vəziyyəti istehsalat xidmətə olan tələbatı müəyyən edir.

Texniki-texnoloji amillərin təsiri ölkədə biznesin inkişafında vacib rol oynayan istehsalat xidmətlərinin keyfiyyətinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Təhlil göstərir ki, istehsalat xidmət sahələrinin əsas fondlarının əksəriyyəti köhnəlmişdir və yenidən qurulmaya ehtiyac vardır.

Istehsalat xidmət sahələrinin texniki-texnoloji bazasının istehsalat xidmətinin keyfiyyətini təmin etməməsi və maddi istehsal sahələrinin müəssisələrinin tələbatlarına cavab verməməsi onların vəziyyətinə mənfi təsir göstərir. Ölkədə istehsalat xidmət sahələrinin texniki-iqtisadi vəziyyətinin yaxşılaşdırılması bu sahədə sahibkarlığın və rəqabət mühitinin inkişafına yönəldilmiş kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsi hesabına mümkündür.

Siyasi-hüquqi amillər iqtisadi sistemin mövcudluğunun xarici mühitini müəyyən edir. Belə ki, son illərdə dövlət sifarişinin azalması istehsalın da azalmasına səbəb olmuşdur.

Əsas və köməkçi istehsalların sıx qarşılıqlı əlaqədə inkişafını nəzərə alaraq istehsalat xidmət sahələri ilə maddi istehsal sahələrinin sinxron inkişafının təmin olunması məqsədə uyğundur. Bu baxımdan ölkədə inkişafın istehsal və institusional infrastrukturunun yaradılması vacibdir. Bu baxımdan bu sahələrə investisiya qoyuluşlarının istiqamətləndirilməsi vacibdir. Dünya

təcrübəsi göstərir ki, yalnız maddi istehsalın inkişafına yönəldilmiş birtərəfli tədbirlər arzu olunan nəticənin əldə olunmasına gətirib çıxarmır. İnkişaf etmiş ölkələr sənayedə, kənd təsərrüfatında və tikintidə inkişafa nail olaraq, hər şeydən əvvəl istehsala xidmətlər bazarınının genişlənməsinə və burada rəqabətin inkişafına nail olmuşlar. Çünki çox vaxt maddi istehsal sahəsində böhran vəziyyətinin yaranması səbəblərindən biri istehsala xidmət sahələrinin inkişaf səviyyəsinin maddi istehsalın təlabatlarına cavab verməməsi olmuşdur. Məsələn, kənd təsərrüfatı məhsullarının rəqabət qabiliyyətlərinin aşağı olmasının səbəblərindən biri istehsalçı ilə istehlakçını əlaqələndirən informasiya sisteminin olmaması, soyuducu qurğuların istifadə olunması əsasında onların saxlanması sisteminin inkişaf etməməsi, emal sənayesində rəqabətin aşağı səviyyəsi, alıcılar üçün servis xidmətlərinin aşağı olması və s. ilə əlaqədardır. Buna görə də bu sahədə istehsala xidmət sahələrinin yaradılması, bu sahələrin inkişafının hüquqi bazasının və stimullaşdırma mexanizminin qurulması vacibdir.

Nəqliyyat işlərinin həcmi, sənaye yüklərinin daşınma xərclərinin kəmiyyəti (xammal, yanacaq, yarımfabrikatlar və hazır məhsul) ölkənin ərazisi üzrə sənayenin necə yerləşməsindən asılıdır. Sənayenin yerləşdirilməsinin yaxşılaşdırılması xammalın və hazır məhsulun həddən artıq uzaq məsafələrə səmərəsiz daşınmasının azaltmağa imkan verir. Buna görə də sənayenin bu və ya digər sahəsinin müəssisələrini yerləşdirməyin məqsədəuyğunluğunu qiymətləndirmək üçün xammalın və hazır məhsulun daşınma uzaqlığının göstəricisi böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Nəqliyyat işlərinin həcmi, sənaye yüklərinin daşınma xərclərinin kəmiyyəti (xammal, yanacaq, yarımfabrikatlar və hazır məhsul) ölkənin ərazisi üzrə sənayenin necə yerləşməsindən asılıdır. Sənayenin yerləşdirilməsinin yaxşılaşdırılması xammalın və hazır məhsulun həddən artıq uzaq məsafələrə səmərəsiz daşınmasını azaltmağa imkan verir. Buna görə də, sənayenin bu və ya digər sahəsinin müəssisələrini yerləşdirməyin məqsədəuyğunluğunu qiymətləndirmək üçün xammalın və hazır məhsulun daşınma uzaqlığının göstəricisi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Nəq-

liyyatın təsiri altında sənayenin bəzi sahələri xammal mənbələrinin yaxınlığında, digərləri onların məhsullarının istehlak yerlərində, üçüncülər ucuz enerji mənbələrinin yaxınlığında yerləşdirilir.

Sənayenin yerləşdirilməsi zamanı xammalın və hazır məhsulun daşınma xərclərinin optimallaşdırılması istehsal olunan məhsulun qiymətinə və keyfiyyətinə əhəmiyyətli təsir göstərir. Ayrı-ayrı sənaye məhsullarının nəql olunma qabiliyyəti onların satış bazarlarının coğrafi sərhədlərini müəyyən edən əsas amildir. Bəzi sənaye məhsullarının daşınma xərclərinin artması, bəzilərinin isə nəql olunma zamanı nisbətən qısa müddət ərzində keyfiyyətinin dəyişməsi ilə əlaqədar satış bazarlarının sərhədləri kiçik olur. Bu da sənaye müəssisələrin ölçülərini və ixtisaslaşma səviyyəsini, sahələrarası və rayonlararası kooperativləşmənin xarakterini müəyyən edir. Fikrimizcə, ölkənin mühüm beynəlxalq nəqliyyat yollarının kəsişməsində və iri həcmli bazarlara malik regionlara yaxın yerləşməsi onun rəqabət qabiliyyətini yüksəldən amillərdən biridir. Nəqliyyatın təsiri altında sənayenin bəzi sahələri xammal mənbələrinin yaxınlığında, digərləri onların məhsullarının istehlak olduğu yerlərdə, bəziləri isə ucuz enerji mənbələrinin yaxınlığında yerləşdirilir.

Sənayenin yerləşdirilməsini planlaşdırarkən sosial qəbildən olan amilləri nəzərə almaq lazımdır. Bura aşağıdakılar aiddir: ətraf mühitin qorunması, əmək və məişət şəraitinin yaxşılaşdırılması, qeyri-istehsal sahələrinin (səhiyyə, maarif, mənzil təsərrüfatı və s.) inkişaf etdirilməsi. Bu qəbildən olan amillər yerləşdirilən obyektlərin iqtisadi səmərəlilik göstəricilərinə və deməli, istehsalın yerləşdirilməsi prinsiplərinə xeyli təsir göstərir.

Sənaye maddi istehsalın aparıcı sahəsi olub, maddi istehsal sahələrinin maddi-texniki bazalarının yenidənqurulmasında, qeyri-istehsal sahələrinin inkişafında, xalqın sənaye məhsullarına olan ehtiyacının ödənilməsində mühüm rol oynayır. Sənaye digər sahələrin- kənd təsərrüfatı, nəqliyyat, tikinti, ticarət, sosial sfera və s. inkişafında maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsində, keyfiyyətcə yenidən qurulması işində də əvəzsiz rola malikdir.

Ümumiyyətlə, sənayenin düzgün inkişafı respublikada geniş təkrar istehsalın əsasını təşkil edir. Sənaye cəmiyyətin məhsuldar qüvvələrinin təkmilləşdirilməsi və

bunun sayəsində içtimai istehsalın miqyasca genişlənməsi və səmərəliliyinin yüksəldilməsində, cəmiyyət üzvlərinin maddi və mədəni tələbatlarının təmin edilməsində, əhalinin maddi-rifah halının yaxşılaşdırılmasında həlledici rol oynayır.

Beynəlxalq əmək bölgüsünün dərinləşməsi ayrı-aryı ölkələrə iqtisadiyyatlarının ixtisaslaşma səviyyəsini yüksəltmək hesabına malik olduğu iqtisadi resurslardan daha səmərəli istifadə etmək və nəticədə, istehsalın həcmi artırmaq imkanı verir. Belə ki, xarici iqtisadi əlaqələrin inkişafı əsasında ölkələr, nisbətən səmərəli istehsal edə bildiyi məhsullar üzrə ixtisaslaşması və bu məhsulları nisbətən səmərəsiz istehsal etdikləri məhsullara mübadilə etməsi nəticəsində əlavə gəlir əldə edə bilirlər. Həmçinin, ölkələr arasında xarici iqtisadi əlaqələrin inkişafı ayrı-ayrı məhsulların istehsal miqyasını artırmaq üçün əlverişli şərait yaratmaqla, yəni ixtisaslaşmanın dərinləşməsinə səbəb olmaqla istehsalın səmərəliliyini artırmaq üçün zəmin yaradır.

Beynəlxalq əmək bölgüsünün dərinləşməsi ayrı-aryı ölkələrə iqtisadiyyatlarının ixtisaslaşma səviyyəsini yüksəltmək hesabına malik olduğu iqtisadi resurslardan daha səmərəli istifadə etmək və nəticədə, istehsalın həcmi artırmaq imkanı verir. Belə ki, xarici iqtisadi əlaqələrin inkişafı əsasında ölkələr, nisbətən səmərəli istehsal edə bildiyi məhsullar üzrə ixtisaslaşması və bu məhsulları nisbətən səmərəsiz istehsal etdikləri məhsullara mübadilə etməsi nəticəsində əlavə gəlir əldə edə bilirlər. Həmçinin, ölkələr arasında xarici iqtisadi əlaqələrin inkişafı ayrı-ayrı məhsulların istehsal miqyasını artırmaq üçün əlverişli şərait yaratmaqla, yəni ixtisaslaşmanın dərinləşməsinə səbəb olmaqla istehsalın səmərəliliyini artırmaq üçün zəmin yaradır.

Rikardo beynəlxalq ticarətin səbəbini kapitalın milli sərhədləri nisbətən keçə bilməmə qabiliyyətində görürdü və dünya ticarətinin mal strukturunu ölkələr arasında əmək məhsuldarlığında olan davamlı fərqlərlə izah edirdi. Malın nisbi qiymətinin onların istehsalına çəkilən nisbi əmək xərclərinə proporsional olaraq dəyişdiyini fərz etməklə, o göstərmişdir ki, azad ticarət ona gətirib çıxaracaqdır ki, hər bir ölkə müqayisəli üstünlüyə malik olduğu malları ixrac edəcəkdir və belə ticarət özünü təmin etmə vəziyyəti ilə müqayisədə qarşılıqlı olaraq daha faydalı olacaqdır.

Rikardo nəzəriyyəsi müqayisəli xərclərdə ölkələrarası fərqləri doğuran məhsuldarlıqdakı fərqləri izah etməyə cəhd etməmişdir, belə ki, məhz bu amil

beynəlxalq ticarəti doğurur. Müasir Hekşer-Olin nəzəriyyəsi məhsuldarlıqdakı bu fərqlərlə ölkələr arasında olan amillərlə ilkin təminatlılıq fərqlərini əlaqələndirir ki, bu da izahın bütün ağırlığını öz üzərinə götürür. Ölkələr arasında amillərin keyfiyyətindəki fərqlər, eləcə də baxılan mallar üçün istehsal funksiyalarındakı fərqlər kimi beynəlxalq ticarətin mal dövriyyəsi strukturunun daha aşkar determinantları qəsdən fərziyyələrdən çıxarılır. Hekşer-Olin nəzəriyyəsi öz kulminasiyasını Hekşer-Olin teoremində (HOT) tapır: ölkə istehsalının özündə nisbətən bol olan amildən intensiv istifadə olunan malları ixrac edir və istehsalında nisbətən nadir amildən intensiv istifadə olunan malları isə idxal edir. Bu teorem həqiqətə uyğundur: o, beynəlxalq ticarətin strukturunu yalnız fərziyyə şərti ilə izah edir, əgər, məsələn, hər hansı bir ölkədə tələb istehsalında geniş yayılmış amilin intensiv istifadə olunduğu malların istiqamətinə dəyişərsə, HOT-a riayət olunmaya bilər.

Hekşer və Olinin əhəmiyyətli hesab etdiyi tələb parametrləri və miqyasa qənaət kimi parametrlərin bir çoxu müzakirədən düşdü və nəzəriyyənin sonrakı inkişafı iki əsas baninin qarşıya qoyduğu əsas vəzifədən əhəmiyyətli dərəcədə kənarlaşdı. Hekşer və Olin hesab edirdilər ki, beynəlxalq ticarətin ölkələr arasında amillərin hərəkətini əvəz etdiyi dərəcədə sərbəst ticarət bu amillərin nadirlik dərəcəsini bərabərləşdirəcək və nəticə etibarilə bütün dünya üzrə onların qiymətlərini də bərabərləşdirəcəkdir; bu halda, Olinin bu prosesin mütləq bərabərləşmə ilə qurtarmamasını hesab etməyə tutarlı əsasları var idi. Samuelson HOT-dan nəticə çıxarmaq üçün çox şey göstərmişdir, yəni istehsal amillərinin qiymətlərinin bərabərləşdirilməsi teoremini çıxarmışdır: bir sıra xüsusi şərtlərdə (tam rəqabət, sıfır nəqliyyat xərcləri, tam olmayan ixtisaslaşma, eyni xətti bircins istehsal funksiyası, eyni homotetik zövqlər, amillərin bütün digər nisbi qiymətlərində amillərdən istifadənin sabit nisbi intensivliyi, malların sayını keçməyən amillərin keyfiyyətinə və sayına görə eynicinsliliyi) sərbəst ticarət qismən deyil, amillərin qiymətlərinin tam bərabərləşməsinə gətirib çıxarır. Bu incə ifadə nəticədə n ölkəyə, n amilə və n mala qədər ümumiləşdirildi, halbuki bugünkü gün də iki ölkə, iki amil və iki mal üçün qalan HOT haqqında bunu demək olmaz.

Özünün Rikardo və ya Olin variantında beynəlxalq ticarətin təmiz və ya “real” nəzəriyyəsi 1951-ci ilə qədər praktiki olaraq yoxlanılmamış olaraq qalırdı. Həmin il Donald Makduqal ticarətin Rikardo nəzəriyyəsinin ilk yoxlanışını həyata keçirdi, bir neçə il sonra - 1947-ci ildə V.Leontyev özünün “xərc-buraxılış” nümunəsi cədvəlini ABŞ-ın xarici ticarətinin strukturuna tətbiq etməklə, aşkar etdi ki, ölkə nisbətən əməkintensivli malları ixrac edir, nisbətən kapitaltutumlu malları isə idxal edir ki, bu da HÖT-a uyğun olaraq gözləyəcəyimizin tam əksidir. Leontyevin HÖT-u təkzib etməsinin reaksiyasını dörd kateqoriyaya bölmək olar. Birinci kateqoriyaya Leontyev metodunu, onun məlumatlarının keyfiyyətini, təbii resursların və ixtisaslı əməkdə təcəssüm olunmuş insan kapitalını daxil etməməsini tənqid edənləri aid edilirlər. Bütün bu amillərin hamısı birlikdə, qeyd olunduğu kimi, Leontyev tərəfindən alınmış nəticələri əks istiqamətə dəyişə bilərdi. İkinci kateqoriyanı xüsusi (ad hoc) arqumentləri ilə yanaşı, onun nəticələrinin əsassızlığını (tutarsızlığı) izah edən tənqidçilər təşkil etmişlər. Bu, xüsusi arqumentlərə daxildir: amillər və texnologiyalar hər yerdə eyni deyildir; tələb parametrləri bir ölkədən digər ölkəyə amillərdən istifadənin yerini dəyişməsini kompensasiya edəcək dərəcədə fərqlənir; amillərin qiymətlərinin baxılan diapazonunda çox ehtimal ki, amillərdən istifadənin intensivliyi əks istiqamətə dəyişəcək və s. Üçüncü kateqoriya iqtisadçılar, Samuelsonun özü də daxil olmaqla, az və ya çox dərəcədə Leontyev paradoksunu inkar edirdilər, çünki onlar məqsədi xalis beynəlxalq ticarət nəzəriyyəsini ümumi tarazlıq nəzəriyyəsinin xüsusi halına gətirmək olan “Olin-Samuelson tədqiqat proqramı”nın bir növ davamçıları idilər.

Qloballaşma prosesləri xarici iqtisadi amillərin milli iqtisadiyyatın sahə strukturuna təsirini artırır. Dünya iqtisadiyyatında qloballaşma proseslərinin yaranması və təkamülünə təsir göstərən əsas amillər sırasında aşağıdakıları göstərmək mümkündür:

- ölkələr arasında iqtisadi qarşılıqlı asılılığın kəskin şəkildə güclənməsi. Son zamanlar praktiki olaraq bütün dünya ölkələrində iqtisadiyyatın açıq olma səviyyəsi sürətlə artır, kapitalın ölkələrarası hərəkəti və beynəlxalq ticarətin artması

sayəsində dünyanın iqtisadi məkanı çərçivəsində baş verən proseslərin milli iqtisadiyatlara təsir etməsi daha intensiv şəkildə özünü birüzə verir;

- aqrar-xammal məhsulları ilə mübadilənin beynəlxalq ticarət çərçivəsində azalması və hazır məhsullar ilə ölkələrarası mübadilə payının artması zamanı beynəlxalq əmək bölgüsünün yeni keyfiyyət halının formalaşması. Bu halda bir sahə daxilində aparılan ticarətin əhəmiyyəti artır;

- dünya maliyyə bazarının milli seqmentləri arasında əlaqələrin güclənməsi və daha da inteqrasiyalı qlobal maliyyə bazarının formalaşması;

- müxtəlif ölkələrdə yerləşən və ərazi cəhətdən bir-birindən ayrılmış təsərrüfat həyatının fərdi və ictimai subyektləri arasında daimi əlaqənin saxlanması üçün şərait yaradan informasiya və telekommunikasiya inqilabı;

- rəqabət aparmaq üçün yerli üstünlüklərin daha da səmərəli istifadəsinə nail olmağa gətirib çıxardan bütün dünyada istehsal və digər bölmə və filialların yerləşdirilməsi böyük texnoloji və maliyyə imkanlarına malik olan transmilli korporasiyaların fəaliyyət dairəsini qlobal şəkildə genişləndirmişdir;

- inkişaf edən və keçid iqtisadiyyatına malik olan ölkələrin beynəlxalq miqyasda kreditlərin verilməsi, sərmayə qoyulması və əmək miqrasiyası proseslərinə və beynəlxalq ticarətə cəlb olunma səviyyəsinin artması;

- dünya iqtisadiyyatı subyektlərinin (aktorlarının) strukturunun mürəkkəbləşməsi.

Dövlət iqtisadi resursların sahələrarası bölgüsünə təsir göstərməklə milli iqtisadiyyatın strukturunun formalaşmasında mühüm rol oynayır. Bu əsasən aşağıdakı siyasət hesabına həyata keçirilir.

Dövlətin maliyyə siyasəti – kapitalların və uzunmüddətli investisiyaların (faiz dərəcələri, birbaşa borclar və s.) hərəkətinə təsir göstərməkdən ibarətdir.

Ticarət siyasəti – bu və ya digər əmtələrə və xidmətlərə idxal və ixrac rüsumlarının miqdarının müəyyən edilməsində, habelə müəyyən əmtələrin idxalı və ya ixracına kəmiyyət məhdudiyyətləri vasitələrindən istifadə edilməsində əks olunur.

Valyuta siyasəti – ya valyuta nəzarətinin tətbiqindən, yaxud da Mərkəzi Bankın (MB) valyuta bazarının fəaliyyətinə (valyuta intervensiyası, valyuta koridoru və s.) müdaxiləsindən ibarətdir.

Beləliklə, qeyd edilən amillər milli iqtisadiyatın sahə struktuna təsir göstərməklə, onun formalaşmasını müəyyən edir.

1.2. Milli iqtisadiyyatda holland sindromu və qeyri-neft sektorunun inkişafını zəruri edən amillər

Təbii sərvətlər cəmiyyətin maddi və mədəni tələbatının ödənilməsi üçün ətraf mühitin ictimai istehsal prosesində istifadə olunan vacib komponentidir. Geniş təkrar istehsalı ağır sənayenin xammal sahələrinin (kömür, neft, qaz, dəmir filizi, mədən-kimya və başqa sahələrinin) sürətli inkişafını tələb edir. Hasiləddici sənaye sahələrinin inkişafı, onların texniki bazası, faydalı qazıntı xammalı və yanacaq hasil edən obyektlərin ölkə ərazisində yerləşməsi, xammal və yanacaq-energetika təsərrüfatının strukturu ölkənin məhsuldar qüvvələrinin inkişaf səviyyəsini müəyyən dərəcə əks etdirir.

Təbii sərvətlərin istifadə edilmə xarakterinə görə onları şərti olaraq iki əsas qrupa bölmək olar. Birinci qrup təbii sərvətlər istehsal vasitələrinə aiddir. Buraya günəş enerjisi, torpaqdaxili istilik, su, torpaq yerləri və faydalı qazıntılar daxildir. İkinci qrup isə istehlak predmetləri aid edilir. Bunlar kənd təsərrüfatı bitkiləri, ev heyvanları, həmçinin yabani bitkilər, balıq və vəhşi heyvanlardır. Ayrı-ayrı müəlliflər yuxarıda sadalanan qrupları istehsal və qeyri-istehsal təbii resursları kimi ifadə edirlər.

Təbii sərvətlər əmələ gəlməsinə görə təbii və antropogen təbii resurslara bölünür. Təbii sərvətlər dedikdə, təbii kimyəvi-bioloji proseslər nəticəsində meydana gəlmiş təbii resurslar başa düşülür. Antropogen sərvətlər isə insanın bilavasitə iştirakı ilə yaradılmış və bərpa edilmiş təbii resurslardır. Təbii resursların təsnifləşdirilməsinə belə yanaşma antropogen fəaliyyətin ətraf mühitdə baş verən reduksiya prosesinə təsir dərəcəsini müəyyən etməyə imkan verir.

Tükənmə dərəcəsinə görə təbii resurslar tükənən və tükənməyən olmaqla iki qrupa bölünür. Tükənən təbii resurslar, antropogen təsirin nəticəsində ehtiyatı azala bilən və gələcəkdə tam yox olmaq təhlükəsi ilə qarşılaşa bilən resurslarıdır. Məsələn, şirin su, faydalı qazıntılar və s tükənən təbii resurslara aid edilir. Tükənən təbii resurslar təkrar istehsal imkanından asılı olaraq yeri doldurulan və yeri

doldurulmayan təbii resurslara bölünür. Yeri doldurulan resurslar bərpa edilə bilən resurslardır (əgər insan fəaliyyəti onların təkrar istehsal şəraitini dəyişmirsə). Bərpa olunan təbii resurslara nümunə kimi bitkiləri, heyvanları və s. göstərmək olar. Yeri doldurulmayanlar yaxın gələcəkdə özü-özünü təkrar istehsal edə bilməyən təbii resurslardır. Bura faydalı qazıntıların əksəriyyəti, torpaq və s. aiddir.

Tükənməyən təbii resurslara hal-hazırda və yaxın gələcəkdə çatışmazlığı gözlənilməyən təbii resurslar aiddir. Məsələn, günəş radiasiyası, atmosfer havası, külək enerjisi, dəniz və okeanlar və s. tükənməyən təbii resurslara aid edilir.

Bir resursun digər resursla əvəz olunması imkanından asılı olaraq bütün növ təbii resurslar əvəz edilə bilən və əvəz edilə bilməyən təbii resurslara bölünür. Əvəz edilə bilən təbii resurslar digər növ təbii resurslarla əvəz oluna bilər. Məsələn, kömür, neft, qaz və digər enerji daşıyıcıları günəş enerjisini əvəz edə bilər; dəmir – əlvan metallarla; ağac – plassmasla və s. Əvəz edilə bilməyən təbii resursları nə indi, nə də ki, yaxın gələcəkdə digər resurslarla əvəz etmək mümkün deyildir. Belə resurslara su, atmosfer havası, bitkilər, heyvanlar və s. aid edilir.

Təbii resursları, iqtisadi dövriyyəyə cəlb olunma dərəcəsinə görə mümkün olan, öyrənilmiş, nəzərdə tutulmuş və cəlb olunmuş təbii resurslara ayırmaq olar. Mümkün olan təbii resurslar tək-tək nümunə və çeşidlər üzrə əvvəlcədən öyrənilmiş və qiymətləndirilmiş təbii resurslar hesab olunur. Öyrənilmiş təbii resurslar istifadə edilmənin əsas şərtlərinin aydınlaşdırılmasını təmin edən müfəssəl olaraq öyrənilmiş təbii resurslardır. Nəzərdə tutulmuş təbii resursların tərkibinə son dəqiqliklə tədqiq edilmiş və öyrənilmiş, statistik olaraq müəyyən müddətə qeydə alınmış və istismara verilə bilən təbii resurslar daxildir. Cəlb olunmuş təbii resurslara cəmiyyət üçün lazım olan məhsul və xidmətlərin istehsalı prosesində bilavasitə iştirak edən təbii resursları aiddir.

İstifadə edilmə müddətindən asılı olaraq təbii resurslar ənənəvi və qeyri-ənənəvi təbii resurslara bölünür. Ənənəvi təbii resurslar – xalq təsərrüfatında davamlı müddətdə işlədilən resurslardır. Məsələn, ağac, su, bitki, heyvan və s. ənənəvi təbii resurslara aid edilir. Qeyri-ənənəvi təbii resursların tərkibinə isə,

elmin və texnikanın mütərəqqi nailiyyətlərinin istehsala tətbiqi nəticəsində meydana çıxmış resurslar daxildir.

Təbii resurslarla zəngin ölkələrdə iqtisadi inkişaf məsələləri iqtisadi tədqiqatların əsas istiqamətlərindən biri olmuşdur. Məsələn, amerikan iqtisadçısı R.Auti göstərmişdir ki, 1960-cı ildən başlayaraq resurslarla zəngin inkişaf etməkdə olan ölkələrdə iqtisadi inkişaf tempi resursla zəngin olmayan ölkələrə nisbətən aşağı olmuşdur. Beləliklə, resursların bolluğu heç də bütün hallarda iqtisadi inkişafı təmin etmir. Bununla belə, son illərdə iqtisadi resursların bolluğu ilə iqtisadi artım arasında əks nəticələr də alınmışdır. Belə ki, K.N.Brunşveyler apardığı araşdırmalar əsasında, təbii resursların bolluğunun iqtisadi artıma müsbət təsir göstərdiyini aşkar etmişdir. Belə fərqli nəticələrin alınmasına baxmayaraq, iqtisadi inkişafı zəruri resurslar olmadan təmin etmək mümkün deyildir. "Həqiqətən də, iqtisadi artım məsələlərini tədqiq edən iqtisadçılar müəyyən etmişlər ki, ölkələrin kasıb və ya varlı olmalarından asılı olmayaraq iqtisadi tərəqqi maşını eyni dörd təkərlə hərəkət etməlidir. Bu dörd təkərə və ya amillərə insan resursları (əməyin təklifi, təhsil və s.), təbi resurslar (torpaq, yanacaq, ətraf mühitin keyfiyyəti və s.), kapital (maşınlar, fabriklər, yolar və s.) və texnologiya (elm, mühəndislik sənəti, idarəetmə və s.) aiddir". Həmçinin, təbii resurslarla zənginlik heç də iqtisadi gerilik əlaməti deyildir. Tarixən təbii resurslar Avstraliya, Kanada, Skandinaviya ölkələri, ABŞ kimi sənayecə inkişaf etmiş ölkələrin cari sərvətlərinin artmasında əhəmiyyətli rol oynamışdır. Təbii resurslarla zənginlik nisbi xarakterə malikdir. Belə ki, bir çox inkişaf etmiş ölkələrdə adambaşına düşən təbii resurs hasilatı milli iqtisadiyyatda təbii resursların hasilat sahələrinin üstün olduğu bir çox ölkələrə nisbətən yüksəkdir. Məsələn, hazırda ABŞ, Kanada, Avstraliya, Norveçdə adambaşına düşən enerji daşıyıcılarının hasilatının həcmi yüksək olaraq qalır. Fikrimizcə, iqtisadi gerilik və ya iqtisadiyyatın birtərəfli inkişafı heç də təbii resursların bolluğu ilə birbaşa bağlı deyildir. Araşdırmalar göstərir ki, son 50 ildə əksər inkişaf etməkdə olan ölkələr öz inkişaf səviyyələrinə görə nəinki inkişaf etmiş ölkələrə yaxınlaşmış, hətta inkişaf etmiş ölkələrlə aralarındakı fərq bir qədər də artmışdır. Bu baxımdan, rus iqtisadçıları V.Polteroviç, V.Popov, A.Tonis qeyd

edirlər ki, təbii resursların bolluğunun mənfi təsiri yalnız pis institutların mövcud olduğu şəraitdə özünü göstərə bilər.

Son illərdə resurslarla zəngin olan ölkələrdə «holland sindromu»nun yaranmasına dair geniş tədqiqatlar aparılmışdır. Bir çox hallarda «holland sindromu»nun yaranması üçün şərtlər nəzərə alınmadan bunun bütün təbii resurslarla zəngin olan ölkələrə tətbiqinə cəhdlər edilmişdir. «Holland sindromu» yanaşmasına əsasən həm milli valyuta məzənnəsinin möhkəmlənməsi, həm də daxili resursların ölkədə sürətli inkişaf tempinə malik sahənin xeyrinə bölünməsi hesabına onların qiymətlərinin artması digər ticari sahələrin inkişafını məhdudlaşdırır. Bu məsələnin klassik izahını amerikalı iqtisadçılar V.Maks Korden və C.Peter Neri vermişlər. Onlar milli iqtisadiyyatı iki sektora: qeyri-ticari və ticari sektora, ticari sektoru isə enerji və emalədar alt sektorlarına bölmüşlər. Onların fikrincə, enerji sektorunda yüksək artım şəraitində bu sahədə işçilərə verilən əmək haqqının yüksək olması və daha yüksək mənfəəti təmin etməsi iqtisadi resursların bu sahəyə axınına səbəb olur. Yaranan gəlirlərin qeyri-ticari sektorun məhsul və xidmətlərinə xərclənməsi hesabına bu sektorda tələb artır. Nəticədə, ölkədə sənayenin digər sahələrinin inkişafdan geri qalması baş verir. Fikrimizcə, iqtisadi resursların təsərrüfat dövriyyəsinə tam şəkildə cəlb edilmədiyi, təbii resursların hasilatı sahəsinin xarici investisiyalar hesabına inkişaf etdiyi və bu sektordan əldə edilən gəlirlərin böyük hissəsinin dövlətin sərəncamında olması şəraitində ölkədə «holland sindromu»nun baş verməsi imkanları məhdud olur. Bu halın xüsusiyyətləri milli iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrində özünü göstərə bilər. Çünki belə halın yaranması əsasən iqtisadi resursların və imkanların məhdudluğu ilə əlaqədardır. Məsələn, sahibkarlıq subyektlərinin sayı və imkanları məhduddursa, onda dövlət büdcəsinin investisiya xərclərinin artması şəraitində mövcud imkanların dövlət investisiya qoyuluşlarının reallaşdırılmasına yönəldilməsi digər sahələrdə investisiya fəallığını məhdudlaşdırma bilər. Bununla belə, təbii resursların hasilatının artırılması hesabına yaranan gəlirlər ölkədə gələcək inkişafın, o cümlədən emal sənayesinin inkişafının təmin olunması üçün təhsil səviyyəsinin, investisiya qoyuluşlarının həcmi və istehlakın artımını maliyyələşdirməyə imkan verir. Dünya təcrübəsi göstərir ki, belə gəlirlər olmadan

bir çox hallarda ölkənin inkişafını təmin etmək mümkün olmur. Həm keynis, həm də neoklassik nəzəriyyəsində iqtisadi artımın əsas determinantı kimi məcmu qənaətin həcmi və ya qənaət noması çıxış edir. Bu baxımdan, həm nəzəri, həm də praktik cəhətdən təsdiq olunmuşdur ki, gələcək inkişaf milli iqtisadiyyatın inkişafının maliyyələşdirilməsi səviyyəsindən birbaşa asılıdır. Ölkədə kapital yığılmasını təmin etmədən iqtisadi artıma nail olmaq olmaz.

Qeyd edilmələrlə yanaşı, milli iqtisadiyyatın inkişafının bir məhsul istehsalından asılılığı iqtisadi inkişafın dayanıqlılığı baxımından ciddi risklər yaradır. Belə ki, neft hasilatı sahəsinin üstünlük təşkil etdiyi ölkələrdə sosial və iqtisadi vəziyyət neftin dünya bazarındakı qiymətindən asılı olur. Neftin qiymətinin dəyişkən olması milli iqtisadiyyatda da şokların yaranmasına səbəb olur. Belə hal cəmiyyətin əhəmiyyətli itkilərlə qarşılaşmasına və bununla bağlı yaranan risklərin iqtisadi inkişafa mənfi təsir göstərməsi ilə müşayiət olunur.

Ölkədə adambaşına ümumi daxili məhsulun artımının əsas amili elmi-texniki tərəqqidir. Təbii resursların istehsalı sahələrinin inkişafı ölkədə elmi-texniki tərəqqini təmin etmir. Belə ki, elmi-texniki tərəqqini təmin edən sahələrə əsasən emal sənayesi sahələri olduğundan və bu sahələrdə elmi-texniki nailiyyətlərin mənimsənilməsi böyükdür. Nəticədə, əmək məhsuldarlığının artırılması və məşğulluq imkanları baxımından neyri-qeft sektorunun inkişafı əhəmiyyətli olur.

Araşdırmalar göstərir ki, neft sektoru rentaya əsaslanan və əsasən fondtutumlu sahədir. Belə şəraitdə ölkədə neft və qaz hasilatı sahəsinin birtərəfli inkişafı məşğulluğun təmin edilməsi baxımından mənfi haldır. Bu baxımdan, qeyri-neft sektorunun inkişafı məşğulluq səviyyəsinin təmin edilməsi və milli iqtisadiyyatın diversifikasiyasının yüksəldilməsində mühüm rol oynayır.

Qeyri-neft sektorunun inkişaf zəruriliyi həm də milli iqtisadiyyatın mövcud potensialından istifadə ilə də bağlıdır. Belə ki,

1.3. Qeyri-neft sektorunun inkişafının dövlət tərəfindən tənzimlənmə mexanizminin xüsusiyyətləri

Müasir dövürdə dünyada iqtisadi sistemlər qarışıq iqtisadiyyata əsaslanırlar. Bu isə iqtisadi proseslərin həm bazar, həm də dövlət tənzimlənməsini nəzərdə tutur. Dövlət tənzimlənməsi bazar mexanizmini tamamlayır. Neft və qaz hasilatı sahəsinin rayının yüksək olduğu milli iqtisadiyatlarda dövlətin rolu daha böyük olur. Bu rol həm bazar mexanizminin tam formalaşmaması, həm də yaranan glirlərdə dövlətin payının yüksək olması ilə əlaqədar olur.

Dövlət tənzimlənməsi mexanizminin qarşısında duran mühüm problemlərdən biri iqtisadi və sosial sabitliyin təmin edilməsi və iqtisadiyyatın rasional sahə və ərazi strukturuna nail olmasıdır. Dövlətin struktur siyasətinə, milli iqtisadiyyatın optimal strukturuna nail olmaq məqsədilə uzunmüddətli xarakter daşıyan iqtisadi qərarların, bu qərarların birbaşa və dolaylı əlaqələndirilməsinə, bəzi hallarda isə əsas iqtisadi dəyişənlərin (gəlir, istehlak, məşğulluq, investisiya, qənaət, ixrac, idxal və s.) vəziyyəti və artımı üzərində nəzarətə istiqamətlənmiş dövlətin şüurlu cəhdləri kimi baxmaq olar. Bu siyasət, ilk növbədə, qarşıya qoyulmuş məqsədlərə nail olunması məqsədilə dövlət xərclərinin həcmi və istiqaməti ilə əlaqədar olur. İkincisi, təsərrüfat subyektlərinin məşğulluq, investisiya qoyuluşları, məhsul buraxılışı və s. ilə əlaqədar qərarlarına təsir etməyi əhatə edir. Üçüncüsü, məhdud iqtisadi resursların müxtəlif sahələr arasında bölüşdürülməsinə istiqamətlənmiş tədbirləri, dördüncüsü isə, özəl bölmənin qarşıya qoyulmuş vəzifələrin yerinə yetirilməsinə yönəldilməsinə istiqamətlənmiş tədbirləri ilə əlaqədardır.

Milli iqtisadiyyatda qeyri-neft sektorunun inkişafının tənzimlənmə mexanizmi dövlətin təsərrüfat subyektlərinin investisiya siyasətinə təsiretmə vasitə və metodlarının məcmusunu əks edir ki, bu vasitə və metodları da şərti olaraq makroiqtisadi, mikroiqtisadi və institutsional qruplara bölmək olar. Belə ki, milli iqtisadiyyatda hər hansı sahənin üstün inkişafına nail olmaq üçün bu sahəyə investisiya qoyuluşları yönəldilməlidir. Dövlət investisiyanın qeyri-neft sektoruna axınını təmin etmək üçün aşağıdakı istiqamətdə tədbirlər həyata keçirə bilər:

- sahədə yaranan xərclərin bir hissəsinin kompensasiya edilməsi. Bu, vergi və gömrük güzəştlərinin tətbiqini, dövlət subsidiyalarının verilməsini və s. nəzərdə tutur;

- bu sahələrdə yaranan risklərin müəyyən hissəsinin kompensasiya edilməsi üzrə tədbirlərin həyata keçirilməsi. Bu, investisiya qoyuluşları üçün cəlb edilən kreditlərə zəmanətlərin verilməsi, qoyulan investisiyaların sığortalanması və s. nəzərdə tutur;

- bu sahələrə investisiya qoyuluşlarının güzəştli şərtlərlə maliyyələşdirilməsi. Bu, həyata keçirilən investisiyaların bir hissəsinin dövlət tərəfindən kompensasiya edilməsini, investisiyanın maliyyələşdirilməsi üçün güzəştli şərtlərlə kreditlərin verilməsini, investisiyanın maliyyələşdirilməsi üçün cəlb edilən kreditlərin faiz dərəcəsinin bir hissəsinin dövlət tərəfindən kompensasiya edilməsini və s. nəzərdə tutur;

- prioritet sahələrin inkişafı məqsədilə zəruri infrastruktur sahələrin, biznes infrastrukturunun yaradılması. Bu xüsusi sənaye zonalarının, aqroparkların, texnologiya parkların, biznes inkubatorlarının y və s. yaradılmasını nəzərdə tutur.

Dövlət qeyri-neft sektorunun inkişafına birbaşa və dolayı yolla təsir göstərir. Bilavasitə təsir dövlət tərəfindən qeyri-neft müəssisələrinin yaradılmasında iştirakla bağlıdır. Dövlət büdcəsindən qeyri-neft müəssisələrinin yaradılmasının maliyyələşdirilməsi və bunun üçün güzəştli kreditlərin verilməsi mühüm mənbələrindən hesab edilir. Dolayı yolla təsir qeyri-neft sektorunda fəaliyyət göstərən subyektlərin gəlirlərinin artırılmasına yönəlir. Belə ki, dövlət ayrı-ayrı prioritet sahələrdə gəlirlik səviyyəsini artırmaqla özəl bölmənin investisiya fəaliyyətini bu sahələrə istiqamətləndirə bilər. Belə ki, gəlirlik səviyyəsinin aşağı düşməsi iqtisadi subyektlərin nəinki xüsusi maliyyə vəsaitlərinin azalmasına gətirib çıxarır, həm də onların borc vəsaitlərini cəlb etmək imkanlarını azaldır. Bu baxımdan, dövlət qeyri-neft sektorunda gəlirlilik səviyyəsini artırmaqla həm xüsusi, zəhmət də borc vəsaitinin bu sahələrə cəlb edilməsinə təsir göstərir.

Bazar münasibətləri şəraitində milli iqtisadiyyatın sahə strukturunun təkmilləşdirilməsi və qeyri-neft sahələrinin inkişaf etdirilməsi məqsədilə dövlət və özəl bölmə əməkdaşlığı mühüm əhəmiyyət daşıyır. Digər tərəfdən, dövlət investisiyalarının həyata keçirilməsində özəl bölmənin tələbatlarının nəzərə alınması iqtisadi inkişafın balanslaşdırılmış inkişafı və həyata keçirilən investisiyaların səmərəliliyi

baxımından zəruridir. Belə ki, özəl bölmənin infrastruktur obyektlərin xidmətlərinə olan tələbatlarının vaxt və miqyas baxımından düzgün müəyyən edilməsi bu obyektlərin tam yüklənməsinə gətirib çıxarır və qeyri-neft sektorunun inkişafının stimullaşdırılmasının mühüm amilərindən biri kimi çıxış edir. İnfrastruktur sahələrin zəruri inkişaf səviyyəsinə malik olmayan ölkələrdə təkrar istehsal prosesinin subyektləri arasında qarşılıqlı əlaqələr, müəssisələrin fəaliyyətinin ahəngdarlığı və birqərarlığı pozulur. Belə ki, dövlətin qeyri-neft istehsal sahələrinin inkişafına şərait yaradan infrastruktur obyektlərin yaradılmasına investisiya qoyuluşları bu sahələrin inkişafına özəl investisiya qoyuluşlarını stimullaşdırır. Bununla yanaşı, özəl bölmənin zəif inkişafı şəraitində, dövlət, iqtisadi inkişafı məhdudlaşdıran disproporsiyaların aradan qaldırılması məqsədilə investisiya qoyuluşları da həyata keçirə bilər. Neft gəlirlərinin yaranması dövlət tərəfindən belə investisiyaların həyata keçirilməsi üçün əlverişli şərait yaradır.

Qeyri-neft sektorunun inkişafına bu sahədə gəlirlik səviyyəsi əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Belə şəraitdə, bu sektorda yaradılan istehsal subyektlərinin gəlirlərinin səviyyəsinə dövlət tərəfindən təsir etmə vasitələri mühüm əhəmiyyətə malikdir. Belə təsiretmə vasitələrindən biri vergi siyasəti vasitəsilə həyata keçirilir. Bu vasitələrə qeyri-neft sektorunda mənfəət vergisinin aşağı salınması, vergi güzəştlərinin tətbiqi, yeni müəssisələrə vergi tətillərinin verilməsi və s. aiddir.

Dövlət bunların səviyyəsinə verginin tutulması, amortizasiya ayırmalarının hesablanması qaydaları və s. ilə təsir edərək investisiya qoyuluşlarına gəlirliyini azalda və ya artırma bilər. Təsərrüfat subyektlərində əsas kapitalın yeniləşdirilməsi üçün əsas maliyyə mənbələrindən biri amortizasiya fondudur. Amortizasiya ayırmaları köhnəmə dərəcəsindən asılı olaraq əsas kapitalın dəyərindən yaradılan məhsul üzərinə keçən hissədir. Amortizasiya ayırmaları məhsulun maya dəyərinə daxil edilir və bundan vergi tutulmur. Buna görə də, dövlət amortizasiya normalarının həddini və hesablanma qaydalarını müəyyən etməklə müəssisənin xüsusi vəsaitlərinin həcmində təsir göstərir. Belə ki, müəssisənin xüsusi vəsaitləri əsasən mənfəət və amortizasiya ayırmaları hesabına yaranır. Belə halda, vergiyə cəlb olunmayan amortizasiya ayırmalarının artımına imkan verməklə, vergiyə cəlb

olunan mənfiyyətin həcmində azaldılmasına nail olmaq mümkündür. Bu baxımdan, təsərrüfat subyektlərində sürətli amortizasiyanın tətbiqi onların investisiya qoyuluşlarının səmərəliliyinin yüksəldilməsinə gətirib çıxarır. Sürətli amortizasiyanın mahiyyəti ondan ibarətdir ki, amortizasiya ayırmaları əsas kapitalın fiziki köhnəlməsinə nisbətən daha tez zaman ərzində məhsulun maya dəyərində daxil edilir. Yəni dövlət amortizasiya normalarını və amortizasiya ayırmalarının hesablanma qaydalarının dəyişməklə, müəssisənin vergidən azad olunan pul axınlarının həcmində təsir etməklə iqtisadi səmərəliliyin artımını müəyyən edən xalis pul axınlarının cari dəyərini yüksəltmək mümkün olur. Beləliklə, dövlət vergilər vasitəsilə firmaların amortizasiya fondunun və bölüşdürülməyən mənfiyyətinin həcmində təsir göstərməklə bu sahədə investisiya qoyuluşlarının səmərəliliyinin artırılmasını təmin edir.

Qeyri-neft sektorunun inkişafının stimullaşdırılması yollarında biri də bu sahədə investisiya qoyuluşlarının dövlət təminat sisteminin formalaşdırılması ilə əlaqədardır.

FƏSİL 2.

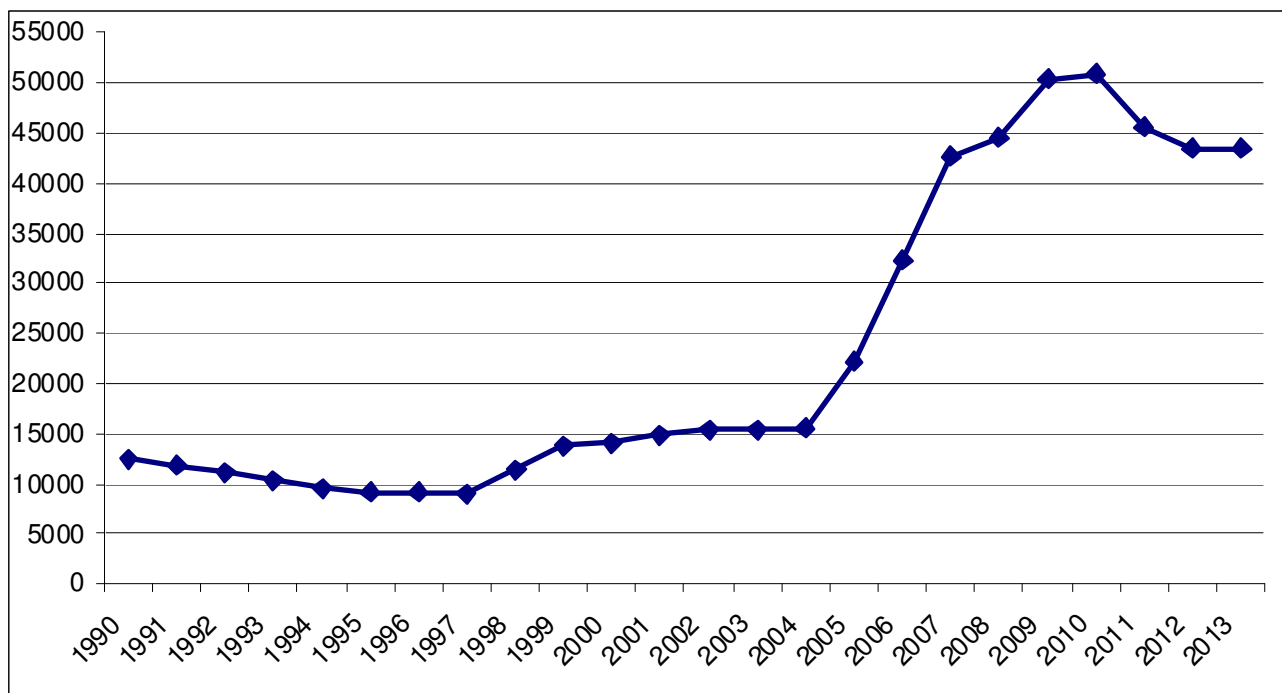
AZƏRBAYCANDA QEYRİ-NEFT SEKTORUNUN İNKİŞAFININ MÖVCUD VƏZİYYƏTİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

2.1. Milli iqtisadiyyatın mövcud sahə sturukturu və ona təsir edən amillər

Son illərdə Azərbaycanda dinamik inkişaf təmin edilmiş, qeyri-neft sahələrinin və regionların davamlı inkişafına nail olunmaqla iqtisadiyyatın şaxələnməsi sürətlənmiş, özəl sektorun inkişafı üçün əlverişli investisiya və rəqabət mühiti yaradılması istiqamətində tədbirlər davam etdirilmişdir.

Son illərdə respublikada regionların sosial-iqtisadi inkişafının təmin edilməsi məqsədilə dövlət tərəfindən geniş spektrli tədbirlər həyata keçirilmiş, dövlət siyasətinin tərkib elementi kimi regionların sosial-iqtisadi inkişafına yönəlmiş proqramlar hazırlanmış və bu proqramlarda nəzərdə tutulan tədbirlər davamlı olaraq həyata keçirilməkdədir. Belə ki, qeyri-neft sektorunun davamlı inkişafı, ölkə regionlarının tarazlı inkişafının təmin edilməsi, regionlarda kommunal xidmət və sosial infrastruktur təminatının yaxşılaşdırılması məqsədilə ölkə prezidentinin 2004-cü il 11 fevral tarixli 24 nömrəli fərmanı ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı (2004-2008-ci illər)" və ölkə prezidentinin 2009-cu il 14 aprel tarixli 80 nömrəli fərmanı ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycan Respublikası regionlarının 2009-2013-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı" uğurlu icra edilmiş, Ölkədə qeyri-neft sektorunun inkişafının sürətləndirilməsi, iqtisadiyyatın diversifikasiyası, tarazlı regional və davamlı sosial-iqtisadi inkişaf istiqamətində 2004-cü ildən başlanmış tədbirlərin davam etdirilməsi üçün ölkə prezidentinin 27 fevral 2014-cü il tarixli 118 nömrəli fərmanına əsasən "Azərbaycan Respublikası regionlarının 2014-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı" qəbul edilmişdir. Bu proqramlar çərçivəsində həyata keçirilmiş tədbirlər nəticəsində ölkədə gündəlik tələbat malları ilə özünü təmin etmə səviyyəsi, yerli resurs və xammalla işləyən və ixrac qabiliyyətli məhsullar istehsal edən sənaye komplekslərinin sayı, biznes mühitinin əlverişlilik səviyyəsi, investisiya qoyuluşlarının həcmi, özəl müəssisələrin fəaliyyətinə verilən dəstəyin həcmi artmışdır.

Milli iqtisadiyyatın strukturuna ölkədə təbii ehtiyatların mövcudluğunun təsiri əhəmiyyətli olmuşdur. Azərbaycanın təbii ehtiyatlarının çox mühüm hissəsi ixrac potensialının inkişafında xüsusi əhəmiyyət kəsb edən mineral-xammal ehtiyatlarının, xüsusilə də karbohidrogen (neft və qaz) ehtiyatlarının payına düşür. Ölkədə iqtisadi inkişafa təsir göstərən əsas amillərdən biri 1994-cü ildə dünyanın aparıcı neft şirkətləri ilə neft hasilatı üzrə müqavilələrin bağlanması olmuşdur. 20 sentyabr 1994-ci ildə dünyanın aparıcı neft şirkətləri ilə Xəzər dənizində yerləşən Azəri, Çıraq neft yataqlarının və Günəşli yatağının dərinlikdə yerləşən hissəsinin işlənməsinə dair «Əsrin müqaviləsi» bağlanmışdır. 1994-cü ildə xarici neft şirkətləri ilə «Əsrin kontraktı» imzalandıqdan sonra həmin kontrakt çərçivəsində aparılan işlər nəticəsində 1997-ci ildə ilk neft hasil olunmuş və 1999-cu ildən etibarən mənfəət nefti ixrac olunmağa başlanmışdır. Bakı-Tbilisi-Ceyhan Əsas İxrac Boru Kəmərinin fəaliyyətə başlaması, Bakı-Tbilisi-Ərzurum Cənubi Qafqaz Boru Kəmərinin istismara verilməsi və bununla da Azərbaycanın dünya bazarına neft və qaz ixrac etmək imkanı yüksəlmişdir. Neft hasilatı sahəsinə xarici investisiyanın cəlb olunması və bu sahədə istehsalın artımı milli iqtisadiyyatın sahə strukturunda bu sahənin payının artmasına gətirib çıxarmışdır.

Şəkil 2.1. Azərbaycanda neft hasilatının dinamikası (mln.ton)

Şəkil 2.1-dən göründüyü kimi, 1994-cü ildə ölkədə neft hasilatının azalması baş vermişdir. 1994-cü ildə «Əsrin müqavilə»sinin bağlanması bu sahədə istehsal həcminin stabilləşməsinə və artımın başlanmasına səbəb olmuşdur. Bununla belə, neft hasilatı sahəsində əsas artım 2005-ci ildə baş vermişdir. Belə yüksək artım əsasən neft hasilatı sahəsində yaradılan əsas fondların əsas hissəsinin bu ildə istifadəyə verilməsi və «Bakı-Tbilisi-Ceyhan» neft boru kəmərinin istifadəyə verilməsi ilə əlaqədar olmuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, ölkədə həyata keçirilən investisiya qoyuluşlarının sahə struktur milli iqtisadiyyatın strukturuna əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Belə ki, iqtisadi artım tempini müəyyən edən əsas amillərdən biri investisiyanın həcmidir. Hansı sahədə investisiya qoyuluşu daha çox həyata keçirilsə, həmin sahədə artım tempi bir o qədər yüksək olur.

Cədvəl 2.1

Azərbaycanda əsas kapitalla investisiya qoyuluşlarının strukturu

(yekuna görə faizlə)

	Neft sektoru	Qeyri-neft sektoru	Cəmi
1995	40,6	59,4	100
1996	66,6	33,4	100
1997	58,9	41,1	100
1998	69,9	30,1	100
1999	42,9	57,1	100
2000	51,9	48,1	100
2001	58,7	41,3	100
2002	68,8	31,2	100
2003	73,2	26,8	100
2004	75,3	24,7	100
2005	65,2	34,8	100
2006	54,7	45,3	100
2007	47,2	52,8	100
2008	29,4	70,6	100
2009	26,6	73,4	100
2010	29,9	70,1	100
2011	24,0	76,0	100
2012	25,0	75,0	100
2013	28,5	71,5	100

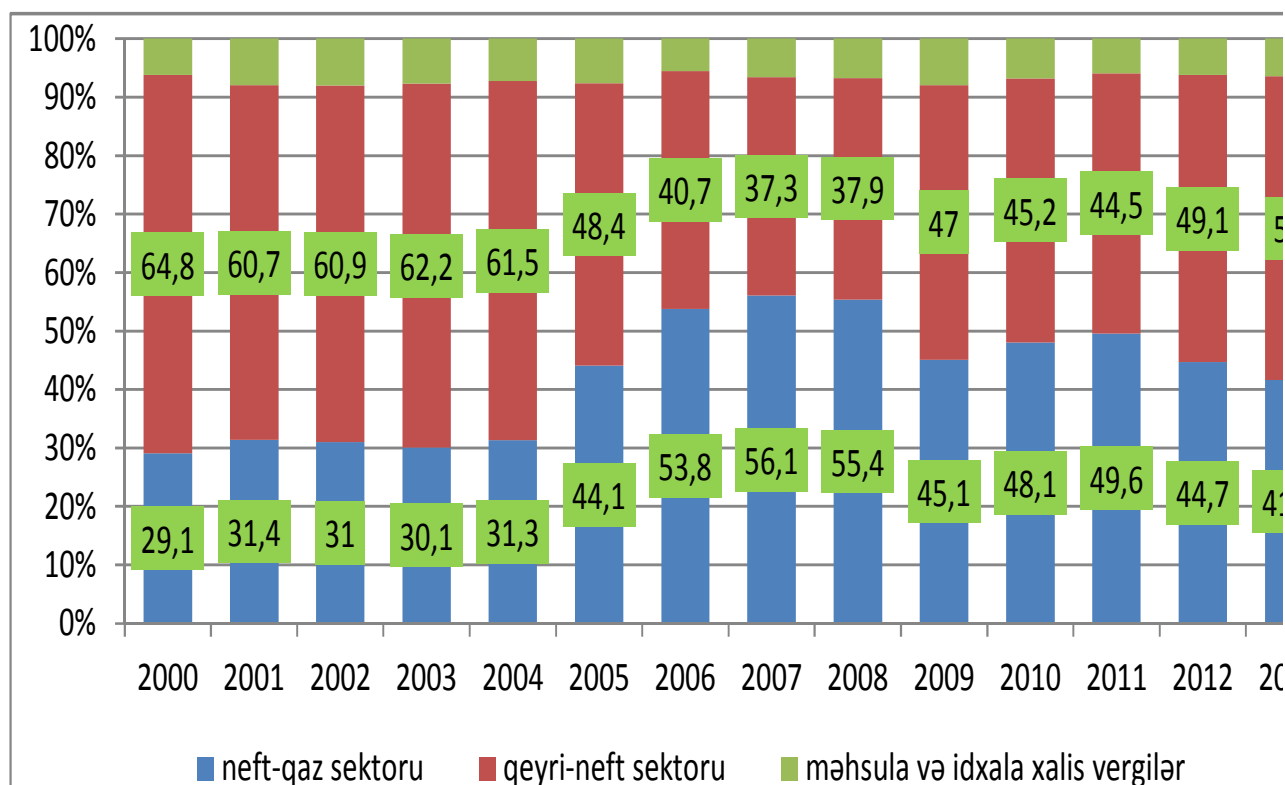
Cədvəl məlumatlarından göründüyü kimi, 1996-2006-cı illərdə ölkədə əsas kapitalla investisiya qoyuluşunun 50 faizindən çoxu neft sektorunun payına düş-

müşdür. Bu investisiya qoyuluşlarının əsas hissəsi xarici investisiya hesabına təmin edilmişdir. Belə ki, 1995-2004-ci illər ərzində milli iqtisadiyyata qoyulmuş investisiyaların 75,3 faizi xarici investisiya hesabına təmin edilmişdir. Bununla belə, neft sektoruna xarici investisiyanın cəlb edilməsi hesabına neft və qaz hasilatının artırılması milli iqtisadiyyatın maliyyələşdirilməsi üçün zərur vəsaitlərin formalaşmasına səbəb olmuşdur. Nəticədə, 2005-2013-cü illərdə milli iqtisadiyyata qoyulmuş investisiyanın 55,4 faizi daxili investisiya hesabına həyata keçirilmişdir. Həmçinin, 2005-2013-cü illərdə milli iqtisadiyyata qoyulmuş cəmi investisiyanın həcmi 1995-2004-cü illərdə milli iqtisadiyyata cəmi investisiya qoyuluşundan təqribən 5,8 dəfə çox olmuşdur. 2013-cü ildə ölkədə iqtisadiyyatına 22,0 mlyrd. manat məbləğində investisiya yönəldilmişdir ki, bunun da 62,4 faizi daxili mənbələr hesabına maliyyələşdirilmiş, 37,6 faizi isə xaricdən cəlb edilmişdir. Bu ildə investisiya qoyuluşunun 5,6 mlkd manatı neft-qaz sektorunun, 16,3 mlrd. manatı iqtisadiyyatın qeyri-neft sahələrinin inkişaf etdirilməsinə yönəldilmişdir. Uğurlu neft strategiyasının nəticəsi olaraq son 10 il ərzində investisiya qoyuluşlarının tərkibində qeyri-neft sektoruna yönəldilən investisiyaların xüsusi çəkisi artaraq 2003-cü ildəki 25,8 faizdən 74,3 faizədək yüksəlmişdir. Ümumiyyətlə 2004-2013-cü illərdə iqtisadiyyata cəmi 127,5 milyard manat məbləğində investisiya qoyulmuşdur. Ölkə iqtisadiyyatının inkişafı nəticəsində investisiya mənbələrinin strukturunda da mühüm dəyişikliklər baş vermiş və 2003-cü ildə investisiyanın yalnız 22,1 faizi ölkədaxili mənbələrdən maliyyələşirdisə, 2013-cü ildə daxili investisiyaların xüsusi çəkisi 62,4 faizə çatmışdır.

Neft və qaz hasilatı sektorunun inkişafı milli iqtisadiyyatın strukturunda bu sahələrin payının artması ilə yanaşı, sonrakı illərdə bu sahələr hesabına qeyri-neft sektorunun inkişafının maliyyələşdirilməsi həyata keçirilmişdir. Belə ki, təkçə dövlət büdcəsinin gəlirləri 2000-ci ildə 764,0 mln. manatdan 2013-cü ildə 19143,5 mln. manata qədər artmışdır. Bu artım da əsasən neft gəlirləri hesabına təmin edilmişdir. Belə ki, 2013-cü ildə dövlət büdcəsinin gəlirlərinin təqribən 73 faizi neft gəlirləri hesabına təmin edilmişdir. Neft gəlirlərinin dövlətin sərəncamında olması əsas kapitalla investisiya qoyuluşlarında dövlət büdcəsinin rolunu artırmışdır.

Belə ki, təkcə 2013-cü ildə əsas kapitalla yönəldilmiş investisiyanın həcmində müəssisə və təşkilatların vəsaitləri 8012,1 mln. manat (ümumi vəsaitdə 44,8 faiz), bank kreditləri 860,6 mln. manat (4,8 faiz), büdcə vəsaitləri 7829,2 mln. manat (43,8 faiz), büdcədən kənar fondların vəsaitləri 558,7 mln. manat (3,2 faiz), əhalinin şəxsi vəsaitləri 469,1 mln. manat (2,6 faiz), sair vəsaitlər 142,4 mln. manat (0,8 faiz) təşkil etmişdir.

Beləliklə, neft sektorunun inkişafı milli iqtisadiyyatın sahə strukturunun formalaşmasında mühüm rol oynamışdır.

Şəkil 2.2. ÜDM-də neft və qeyri-neft sektorunun payı (yekuna görə faizlə)

Şəkil 2.2-dən görüldüyü kimi, neft və qaz hasilatına iri həcmli investisiya qoyuluşları bu sektorun ÜDM-də payının 2000-ci ildə 29,1 faizdən 2007-ci ildə 56,1 faizə qədər artmasına səbəb olmuşdur. Bu dövrdən sonra neft gəlirlərinin qeyri-neft sektorunda xərclənməsi qeyri-neft sektorunun ÜDM-də payının artımı ilə nəticələnmişdir. Belə ki, qeyri-neft sektorunun ÜDM-də payı 2007-ci ildə 37,3 faizdən 2013-cü ildə 52 faizə qədər artmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, son illərdə neft sektorunun ÜDM-də payının azalmasına neft hasilatının azalması ilə yanaşı, enerjidaşıyıcılarının qiyməti də təsir göstərmişdir.

Milli iqtisadiyyatın struktur

	(yekuna görə faizlə)			
	2010	2011	2012	2013
Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq	5,5	5,1	5,1	5,3
Mədəncixarma sənayesi	45,6	48	43,2	40,1
Emal sənayesi	4,5	4	4,2	4,2
Elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı	1,6	1,7	2	1,9
Su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı	0,1	0,1	0,1	0,1
Tikinti	8,1	8	10,1	11,8
Ticarət; nəqliyyat vasitələrinin təmiri	6,4	6,3	6,7	7,1
Nəqliyyat və anbar təsərrüfatı	5,6	5,1	4,9	4,8
Turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai iaşə	1	1,4	1,6	1,8
İnformasiya və rabitə	1,9	1,6	1,7	1,8
Maliyyə və sığorta fəaliyyəti	1,2	1,4	1,7	1,7
Daşınmaz əmlakla əlaqədar əməliyyatlar	1,6	1,6	1,6	1,7
Peşə, elmi və texniki fəaliyyət	0,9	1,1	1,2	1,2
İnzibati və yardımçı xidmətlərin göstərilməsi	0,5	0,5	0,6	0,6
Dövlət idarəetməsi və müdafiə; sosial təminat	2	2,2	2,5	2,7
Təhsil	3,4	3,1	3,1	3,2
Əhaliyə səhiyyə və sosial xidmətlərin göstərilməsi	1,6	1,4	1,7	1,8
İstirahət, əyləncə və incəsənət sahəsində fəaliyyət	0,7	0,7	0,8	0,8
Digər sahələrdə xidmətlərin göstərilməsi	0,9	0,8	1	1
Ümumi əlavə dəyər	93,2	94,1	93,8	93,6

Cədvəl məlumatlarından göründüyü kimi, milli iqtisadiyyatın strukturunda əsas dəyişikliklərdən biri mədəncixarma sənayesinin payının azalmasıdır. Belə ki, ümumi daxili məhsulda mədəncixarma sənayesinin payı 2010-ci ildə 45,6 faizdən 2013-cü ildə 40,1 faizə qədər azalmışdır. Milli iqtisadiyyatın strukturunda qeyri-neft sahələrinin payı artsa da, bu əsasən qeyri-ticari əmtəələr istehsal edən sahələrin inkişafı hesabına baş vermişdir. Belə ki, 2013-cü ildə məhsulların ixracının 84,44 faizi xam neftin, 5,04 faizi neft məhsullarının, 2,93 faizi təbii qazın, bütövlükdə 92,41 faizi neft sektorunun payına düşmüşdür. 2010-cu ildə neft və qaz hasilatının ümumi daxili məhsulda payı əhəmiyyətli dərəcədə azalsa da, ixracda payının azalması buna müvafiq olmamışdır. Bu baxımdan, milli iqtisadiyyatın strukturunun formalaşmasına neft hasilatı ilə yanaşı daxili bazarın böyüməsi də əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmişdir. Belə ki, 2013-cü ildə daxili tələbin həcmi 2000-ci ilə nisbətən nominal olaraq təqribən 12 dəfə, real olaraq isə təqribən 4,8 dəfə artmışdır.

Məhz daxili tələbin artımı bir sıra sahələrin inkişafını təmin etmişdir. Bu tələbin artımında neft gəlirləri əhəmiyyətli rol oynamışdır. Belə ki, 2013-cü ildə dövlət büdcəsinin xərcləri daxili tələbin təqribən 30 faizini təşkil etmişdir. Dövlət büdcəsinin gəlirlərini isə 73 faizindən çoxu neft gəlirləri hesabına yaranmışdır.

Milli iqtisadiyyatın strukturuna təsir göstərən digər mühüm amil dövlət xərclərinin artımı ilə əlaqədar olmuşdur. Cədvəl 2.2-nin məlumatlarından göründüyü kimi, 2013-cü ildə dövlət idarəetməsi və müdafiə, sosial təminat sahəsinin payı 2010-cu ilə nisbətən təqribən 1,4 dəfə artmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, sənaye sahələrini üç qrupda birləşdirmək olar. Birinci qrupa əsasən yerli xammala əsaslanan və satış bazarı daxili bazarlar olan sahələr, ikinci qrupa yerli xammala əsaslanan və satış bazarı yerli və xarici bazarlar olan sahələr, üçüncü qrupa xarici xammala əsaslanan və satış bazarları yerli və xarici bazarlar olan sənaye sahələri. Birinci qrupa elektrik enerjisi istehsalı, tikinti materialları, bəzi yüngül və yeyinti məhsulları, ikinci qrupa yanacaq sənayesi, yüngül və yeyinti sənayesinin bəzi sahələri, neft-kimya sahələri, üçüncü qrupa isə maşınqayırma sənayesi məhsulları, yeyinti sənayesinin bəzi sahələri daxildir. Sənayenin strukturunun təhlili göstərir ki, son illərdə sənayenin inkişafı əsasən daxili bazara istiqamətlənmiş və yerli xammallara əsaslanan istehsallar hesabına baş vermişdir. Xarici xammala əsaslanan və satış bazarları əsasən xarici bazarlar olan müəssisələrin ya öz fəaliyyətlərini dayandırmış, ya da istehsal gücünün çox cüzi hissəsindən istifadə edirlər.

Milli iqtisadiyyatın strukturunda emal sənayesinin payı kiçik olaraq qalır. Belə ki, ölkədə yaradılmış əlavə dəyərdə emal sənayesinin payı 2000-ci ildə 5,6 faizdən 2010-cu ildə 5,1 faizə, 2011-ci ildə 4,5 faizə, 2013-ci ildə isə 4,2 faizə qədər azalmışdır. Belə azalma neft emalı sahəsini çıxmaqla digər emal sənayesi sahələri üzrə daha böyük olmuşdur. Neft ayırma sahəsini çıxmaqla emal sənayesinin ÜDM-də payı 2000-ci ildə 3,9 faizdən 2011-ci ildə 2,4 faizə qədər azalmışdır. Emal sənayesinin strukturunun təhlili göstərir ki, ölkədə əsasən daxili tələbin ödənilməsinə istiqamətlənmiş sahələrin payı artmışdır. Bu sahələr qida məhsulları, tikinti materialları və neft emalı məhsulları istehsalıdır. Son illərdə qeyri-neft ÜDM-nin

artımı əsasən qeyri-ticari məhsul və xidmətlərinin istehsalının artımı hesabına baş vermişdir. Belə ki, 2000-ci ildə qeyri-neft ÜDM-də kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq sahələrinin payı 24,8 faizdən 2011-ci ildə 12,4 faizə, emal sənayesinin (neft emalı çıxılmaqla) payı 6,0 faizdən 5,7 faizə qədər azalmış, tikinti sahəsinin payı 10,1 faizdən 15,0 faizə, topdan və pərakəndə ticarət, avtomobillərin, məişət məmulatlarının və şəxsi istifadə əşyalarının təmiri fəaliyyət növlərinin payı 9,7 faizdən 15,0 faizə, mehmanxana və restoranlarla xidmətin göstərilməsi 0,6 faizdən 2,7 faizə qədər artmışdır. Fikrimizcə, qeyd edilən dövrdə xidmətlər istehsalının və tikinti sahəsinin ÜDM-də payının artmasında bilavasitə neft və qaz sektorunun inkişafı və bu sektorda yaranan gəlirlər əhəmiyyətli rol oynamışdır. Məsələn, ölkədə 2013-cü ildə yük dövriyyəsi 2000-ci ilə nisbətən 5,7 dəfə artdığı halda, neft və qaz boruları üzrə bu göstərici 46,5 dəfəyə bərabər olmuşdur. Ölkədə yük dövriyyəsinin qeyd edilən dövr ərzində artımının 83,2 faizi net və qazın nəqli hesabına baş vermişdir. Nəticədə, ölkədə yük dövriyyəsində neft və qaz boru nəqliyyatının payı 2000-ci ildə 27,1 faizdən 2013-cü ildə 70,1 faizə qədər artmışdır. Bu artım 2005-ci ilin ortalarında Bakı-Tiflis-Ceyhan əsas ixrac boru neft kəmərinin və 2007-ci ilin əvvəllərində isə Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz kəmərinin istismara başlaması ilə əlaqədar olmuşdur. “Azərbaycan Respublikasında dəmir yolu nəqliyyat sisteminin 2010-2014-cü illərdə inkişafına dair Dövlət Proqramı”nın icrası ilə əlaqədar 146,7 km baş yollarda əsaslı təmir işləri aparılmış, Saatlı-Becər mənzilinin 98-ci km-də Araz çayı üzərində yerləşən metal körpü yenidən qurulmuş, Saloğlu-Poylu mənzilinin 73 km-də Kür çayı üzərində ikinci dəmir yolu körpüsünün tikintisinə başlanılmış və Yevlax-Malay mənzilinin 253 km yolunda Kür çayı üzərində metal körpünün yenidən qurulması işləri davam etdirilmişdir. 2007-2013-cü illər ərzində Bakı-Tbilisi-Qars layihəsi üzrə 464,1 milyon ABŞ dollarından, o cümlədən 2013-cü il ərzində 32,7 milyon ABŞ dolları həcmində Azərbaycan tərəfinin kreditindən istifadə olunaraq müvafiq tikinti-quraşdırma işləri aparılmışdır. Ümumi uzunluğu 153 km olan Marabda-Axalkalaki sahəsinin 94,4 km hissəsində yolun torpaq yatağında işlər başa çatdırılmış, 77,4 km yolun üst quruluşu elementləri dəyişdirilmiş, uzunluğu 26,3 km olan Axalkalaki-Türkiyə sərhədi sahəsində 20,1

km yeni yol salınmış, Axalkalaki stansiyasını Axalkalaki-Türkiyə sərhədi ərazisindəki dəmir yolu ilə birləşdirən körpünün tikintisi başa çatdırılmışdır.

Tikinti sahəsinin inkişafında dövlət büdcəsinin əsaslı xərclərinin artması əhəmiyyətli rol oynamışdır. Belə ki, əsas kapitalla investisiya qoyuluşlarının maliyələşdirilməsində büdcə vəsaitlərinin və büdcədən kənar fondların vəsaitlərinin cəmi payı 2000-ci ildə 4,2 faizdən 2013-ci ildə 48,3 faizə qədər armışdır. Həmçinin qeyd edilən dövrdə ölkədə əsas kapitalla yönəldilmiş investisiya qoyuluşlarında dövlət bölməsinin payı 41,7 faizdən 2013-cü ildə 59,6 faizə yüksəlmişdir. Son illərdə dövlət büdcəsinin gəlirlərinin əsas hissəsinin neft gəlirləri hesabına formalaşdığını nəzərə alsaq, onda ölkədə investisiya fəallığının əsas mənbəyinin neft və qaz sektorunun inkişafı olduğu qənaətinə gəlirik.

Azərbaycanda qeyri-neft sektorunun inkişafını zəruri edən amillərdən biri də məşğulluğun təmin edilməsi ilə əlaqədardır. Hazırda məşğulluğun təmin olunması hökumət qarşısında duran mühüm məsələlərdən biridir. Belə ki, Azərbaycanda 2013-cü ildə əmək qabiliyyətli yaşda olan əhali 1999-cu ilə nisbətən 2033,5 min nəfər artaraq, cəmi əhalinin 69,1 faizini təşkil etmişdir. Bu da 1999-cu ildəki səviyyədən 12,3 faiz bəndi yüksəkdir. Neft və qaz hasilatı sahəsinin inkişaf etdirilməsi hesabına ölkədə məşğulluğun dayanıqlı şəkildə təmin olunması imkanları məhduddur. Azərbaycanda 2009-cu ildə xam neft və təbii qaz hasilatı sahəsinin ümumi buraxılışında aralıq istehlakın payı 8,3 faizə, əmək haqqının payı isə 3,8 faizə bərabər olmuşdur. Xam neft və təbii qaz hasilatı sahəsi məhsulunun həm nisbətən aşağı əmək tutumu, həm də digər sahələrin inkişafına təsirinin az olması hesabına məşğulluğun səviyyəsinə təsiri məhdud olur. Bu baxımdan, ölkədə qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsinin məşğulluğun təmin edilməsi baxımından da əhəmiyyəti böyükdür. Son illərdə Azərbaycan hökuməti bu amili nəzərə alaraq milli iqtisadiyyatın sahə və ərazi strukturunu dəyişmək, həm də məşğulluğu təmin etmək üçün bir sıra proqramlar həyata keçirmişdir. Bu proqramlara “2003-2005-ci illər yoxsulluğun azaldılması və iqtisadi inkişaf üzrə Dövlət Proqramı”¹, 2002-2005-ci illər üzrə “Kiçik və orta sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi üzrə Dövlət Proqramı”¹, 2004-2013-cü illərdə regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı dövlət proqramları aiddir. Bu proqramların həyata keçirilməsində əsas məqsəd qeyri-neft sektorunun

inkişafı hesabına məşğulluğun artırılması olmuşdur. Hazırda ölkədə “2006-2015-ci illər üzrə Azərbaycan Respublikasının Məşğulluq Strategiyası” qəbul edilmiş, bu strategiyanın reallaşdırılması üçün “2007-2010-cu illərdə Azərbaycan Respublikasının Məşğulluq Strategiyasının həyata keçirilməsi üzrə Dövlət Proqramı” həyata keçirilmişdir. Bundan başqa hazırda «2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və davamlı inkişaf Dövlət Proqramı» və 2009-2013-cü illər üzrə “Azərbaycan Respublikası Regionlarının Sosial-İqtisadi İnkişafı Dövlət Proqramı” həyata keçirilir. Qeyd edilən proqramların həyata keçirilməsi əmək bazarında gərginliyin nisbətən azaldılmasına və iş yerlərinin sayının artırılmasına səbəb olmuşdur.

Cədvəl 2.3

İqtisadi fəaliyyət növləri üzrə məşğul əhalinin bölgüsü

(yekuna görə faizlə)

	2005	2008	2009	2010	2011	2012	2013
İqtisadiyyat üzrə – cəmi	100	100	100	100	100	100	100
Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq	38,7	38,2	38,1	38,2	37,9	37,7	37,1
Mədəncıxarma sənayesi	1,0	1,0	1,0	1,0	0,9	0,9	0,9
Emal sənayesi	4,9	5,0	5,0	4,8	4,8	4,8	5,0
Elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı	0,7	0,8	0,7	0,7	0,7	0,7	0,7
Su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı	0,6	0,7	0,6	0,6	0,6	0,6	0,5
Tikinti	5,2	5,4	5,4	6,6	7,1	7,2	7,2
Ticarət; nəqliyyat vasitələrinin təmiri	15,6	15,9	15,9	14,5	14,5	14,6	14,7
Nəqliyyat və anbar təsərrüfatı	4,3	4,3	4,3	4,1	4,1	4,1	4,1
Turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai iaşə	0,6	0,6	0,6	1,1	1,1	1,1	1,1
İnformasiya və rabitə	0,8	0,8	0,8	1,3	1,3	1,3	1,3
Maliyyə və sığorta fəaliyyəti	0,4	0,5	0,5	0,6	0,6	0,6	0,7
Daşınmaz əmlakla əlaqədar əməliyyatlar	2,0	2,0	2,0	1,6	1,6	1,7	1,8
Peşə, elmi və texniki fəaliyyət	1,1	1,1	1,1	1,1	1,1	1,2	1,2
İnzibati və yardımçı xidmətlərin göstərilməsi	1,0	0,8	0,9	1,1	1,1	1,1	1,2
Dövlət idarəetməsi və müdafiə; sosial təminat	6,3	6,3	6,3	6,4	6,4	6,3	6,2
Təhsil	8,5	8,4	8,5	8,1	8,0	7,9	8,1
Əhaliyə səhiyyə və sosial xidmətlərin göstərilməsi	4,7	4,6	4,7	3,9	3,8	3,7	3,8
İstirahət, əyləncə və incəsənət sahəsində fəaliyyət	1,3	1,3	1,3	1,4	1,4	1,4	1,4
Digər sahələrdə xidmətlərin göstərilməsi	2,3	2,3	2,3	2,9	3,0	3,1	3,0

Cədvəl məlumatlarından göründüyü kimi, əhalinin məşğulluğunda mədəncıxarma sənayesinin payı kiçik olmuşdur. Məşğulluqda ən böyük paya kənd təsərrüfatı və

ticarət sahələri malik olmuşdur. Bununla belə, son illərdə əhalinin məşğulluğunda tikinti, turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai iaşə, informasiya və rabitə, maliyyə və sığorta fəaliyyəti sahələrinin payı əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır.

2013-cü ilin sonuna maddə ilə işləyənlərin sayı 1510,1 min nəfərə bərabər olmuşdur ki, bunun 900,2 min nəfəri dövlət bölməsində, 609,9 min nəfəri qeyri-dövlət bölməsində işləmişdir. Bu ildə iqtisadiyyatın neft sektorunda 37,2 min nəfər, qeyri-neft sektorunda isə 1472,9 min nəfər çalışmışdır. 2013-cü ildə ölkədə məşğul əhalinin sayı 4521,2 min nəfər təşkil etsədə, bunun yalnız 33,4 faizini maddə ilə işçilər təşkil etmişdir. Bu göstərici kənd təsərrüfatı sahəsində daha da kiçikdir. Belə ki, kənd təsərrüfatında 2013-cü ildə 1677,4 min nəfər insan məşğul olsa, maddə ilə işləyənlərin sayı 43,4 min nəfər təşkil etmişdir. Məşğulluğun sahə tərkibinin keyfiyyət aşağı olaraq qalır. Belə ki, 2013-cü ildə ölkədə maddə ilə çalışan işçilərin yalnız 23,0 faizi məhsul istehsalı sahələrinin payına düşmüşdür.

Beləliklə, ölkədə milli iqtisadiyyatın sahə strukturunun mövcud vəziyyəti və məşğulluğun təmin edilməsi, milli iqtisadiyyatın davamlı inkişafının təmin olunması zəruriliyi qeyri-neft sektorunun inkişafını zəruri edir.

2.2. Qeyri-neft sektorunun inkişaf dinamikasının qiymətləndirilməsi

Müasir dövrdə ölkədə həyata keçirilən iqtisadi siyasətin qarşısında duran mühüm problemlərdən biri iqtisadi artımın dayanıqlılığını təmin etməkdən ibarətdir. Çünki ölkədə milli sərvətin artırılması, əhalinin həyata səviyyəsinin yüksəldilməsi iqtisadi artım hesabına təmin edilir. İqtisadi artım gəlirlərin artmasına, bu isə daha yüksək istehlaka səbəb olur, daha yüksək istehlak isə yüksək həyat səviyyəsini təmin edir.

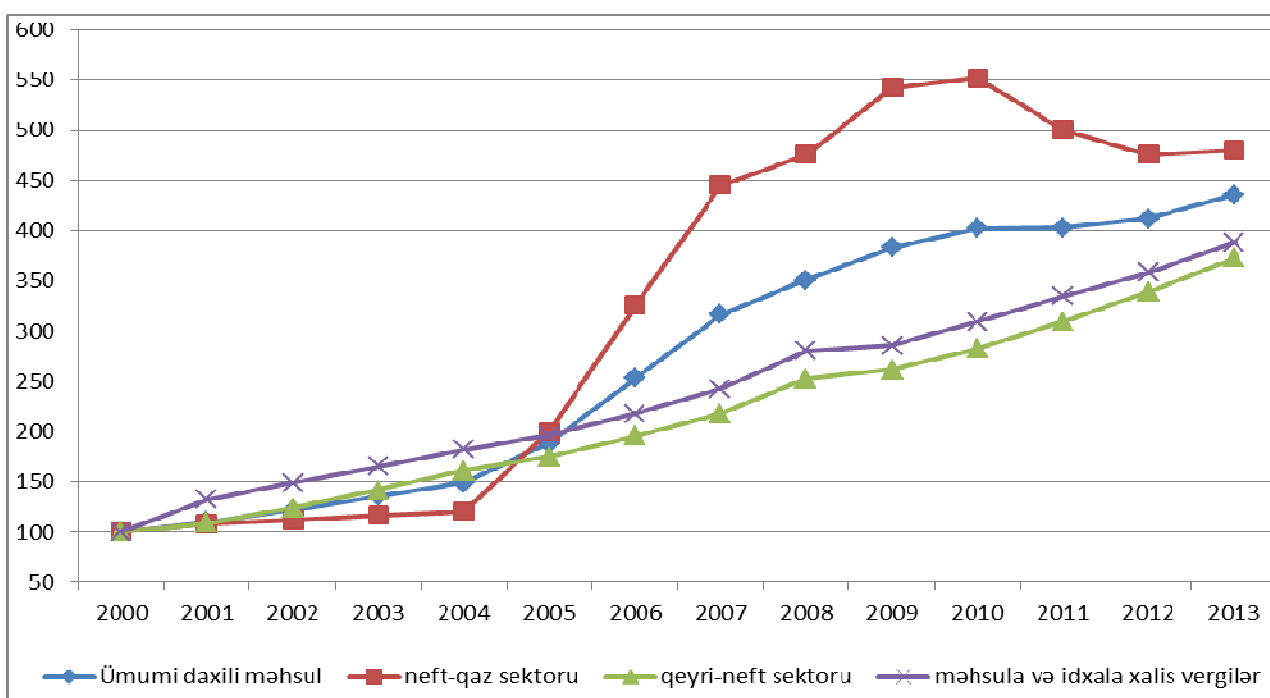
Azərbaycanda son illərdə neft strategiyasının uğurla reallaşdırılması, iqtisadi artımın dayanıqlılığını təmin edən sahələrin inkişafını maliyyələşdirməyə imkan verən gəlirlərin yaranmasına səbəb olmuşdur.

2004-2013-cü illərdə daxili investisiyalar 14,6 dəfə, qeyri-neft sektoruna investisiyalar 12,9 dəfə artmışdır. 2003-cü ildə ölkə iqtisadiyyatına qoyulmuş investisiyaların ümumi həcmindən yalnız 26,8 faizi daxili mənbələrdən maliyyələşdirsə, 2013-cü ildə daxili investisiyaların xüsusi çəkisi 62,5 faizə çatmışdır. Son illərdə ölkə iqtisadi

diyyatına iri həcmli investisiya qoyuluşları iqtisadi artım tempinin də yüksək olmasına səbəb olmuşdur.

Ümumilikdə, 2013-cü ildə ölkədə ümumi daxili məhsul (ÜDM) 2000-ci ilə nisbətən 4,4 dəfə artdığı halda, neft sektorunda bu artım 4,8 dəfəyə, qeyri-neft sektorunda isə 3,7 dəfəyə bərabər olmuşdur. Qeyd edilən dövrdə ölkədə orta illik iqtisadi artım 12,9 faiz təşkil etmiş və nəticədə, adambaşına ÜDM-in həcmi 2,8 dəfə artmışdır.

Yüksək iqtisadi artım nəticəsində ölkədə iqtisadi sabitliyin dayanıqlılığı artmış, bu dayanıqlılığı təmin edən strateji valyuta ehtiyatları 31 dəfə, ixrac 9,3 dəfə, o cümlədən qeyri-neft ixracı 4,7 dəfə artmışdır.

Şəkil 2.2. Azərbaycanda milli iqtisadiyyatda artım tempi (2000=100)

Azərbaycanda dövlət büdcəsi qeyri-neft sektorunun və sahibkarlığın inkişaf etdirilməsinin, istehsal və infrastrukturun müasir tələblərə uyğun yenidən qurulmasının, iqtisadi islahatların və dövlət proqramlarının maliyyələşmə mənbəyi olmuşdur. Son 10 ildə dövlət büdcəsinin gəlirləri 16 dəfə artmışdır.

2000-2013-cü illər ərzində neft sektorunun inkişafı tempi qeyri-neft sektorunun inkişafını üstələmişdir (şəkil 2.2).

Şəkil 2.1-in məlumatlarından görüldüyü kimi, neft sektorunun üstün inkişafı 2004-2010-cu illərdə baş vermişdir. 2010-cu ildə neft hasilatı pik nöqtəsinə çatmış vəbu ilədən sonra azalmağa başlamışdır. Belə ki, 2000-ci ildə ölkədə neft hasilatı

14,0 mln. tondan 2010-cu ildə 50,8 mln. tona qədər artmış, 2013-cü ildə isə 43,5 mln. tona qədər azalmışdır. Belə şəraitdə qeyri-neft sektorunun inkişafı ölkədə iqtisadi artımın əsas mənbəyinə çevrilir. 2013-cü ildə neft ÜDM-i 2010-cu ilə nisbətən 13,0 faiz azaldığı halda, qeyri-neft ÜDM-i 32,0 faiz artmışdır. Qeyd edilən dövrdə qeyri-neft ÜDM-nin artımı hesabına ölkədə ümumi daxili məhsulun 8,2 faiz artımı təmin edilmişdir.

Cədvəl 2.4

Azərbaycanda iqtisadiyyat sahələrində istehsalın artım tempi

(əlavə dəyərə görə, 2009=100)

	2010	2011	2012	2013
Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq	98,0	103,7	110,5	115,9
Mədəncixarma sənayesi	101,4	91,1	86,4	87,0
Emal sənayesi	107,1	114,4	119,8	126,7
Elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı	107,5	119,4	133,3	137,6
Su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı	99,3	111,2	112,7	125,7
Tikinti	122,4	146,9	173,6	213,5
Ticarət; nəqliyyat vasitələrinin təmiri	110,3	121,6	133,2	146,4
Nəqliyyat və anbar təsərrüfatı	104,4	103,6	108,7	115,6
Turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai iaşə	117,0	143,4	170,4	197,7
İnformasiya və rabitə	131,1	146,6	169,9	188,1
Maliyyə və sığorta fəaliyyəti	102,0	103,4	104,9	108,0
Daşınmaz əmlakla əlaqədar əməliyyatlar	102,0	114,8	123,0	137,8
Peşə, elmi və texniki fəaliyyət	102,0	108,6	113,0	115,1
İnzibati və yardımçı xidmətlərin göstərilməsi	104,8	113,0	121,0	126,7
Dövlət idarəetməsi və müdafiə; sosial təminat	100,4	104,9	114,4	117,8
Təhsil	103,0	106,9	110,7	114,1
Əhaliyə səhiyyə və sosial xidmətlərin göstərilməsi	100,5	106,8	113,0	118,7
İstirahət, əyləncə və incəsənət sahəsində fəaliyyət	103,0	114,2	125,1	133,0
Digər sahələrdə xidmətlərin göstərilməsi	101,7	103,9	106,2	106,4
Ümumi əlavə dəyər	104,8	104,4	106,4	112,3

Cədvəl məlumatlarından göründüyü kimi, 2013-cü ildə baza qiymətləri ilə ümumi daxili məhsul 2009-cu ilə nisbətən 12,3 faiz artsa da, mədəncixarma sənayesi, maliyyə və sığorta fəaliyyəti və digər sahələrdə xidmətlərin göstərilməsi sahələri istisna olmaqla qeyri-neft sektoru sahələrin üstün artımı baş vermişdir. Təkcə 2013-cü ildə Bakı şəhərində gəmi təmiri istehsalat bazası, gəmiqayırma və çörək zavodları, Heydər Əliyev Beynəlxalq Aeroportunda anqar kompleksi və Beynəlxalq Logistika Mərkəzi, Qaz Turbinli İstilik Elektrik Stansiyası, Şərur rayonunda

Arpaçay Su Elektrik Stansiyası, Sumqayıt şəhərində “Gilan” Tekstil Parkı, polad boru zavodu, “Sağlam qida” Aqrar Sənaye Kompleksi, Şirvan şəhərində “Cənub” Elektrik Stansiyası, Ağcabədi rayonunda “Aqat-Aqro” heyvandarlıq kompleksi, Gədəbəy rayonunda qızıl emalı zavodu, Qazax rayonunda sement zavodu, Qəbələ rayonunda üzüm emalı zavodu, heyvandarlıq-südcülük kompleksi, Aqrar Sənaye Kompleksi, İsmayıllı rayonunda tikiş fabriki, “İsmayıllı-1” Su Elektrik Stansiyası, Şabran rayonunda Vəlvələçay-Taxtakörpü kanalı, Taxtakörpü su anbarı, Taxtakörpü Su Elektrik Stansiyası, Yevlax rayonunda hava limanı istifadəyə verilmişdir.

2003-2010-cu illərdə sənaye istehsalının artımı əsasən neft və qaz hasilatı hesabına baş verirdisə, 2010-cu ildəq sonra neft hasilatının azalması fonunda qeyri-neft sənaye sahələri inkişafı hesabına sənaye məhsulunun azaması məhdudlaşmışdır. 2003-2013-cü illərdə davamlı inkişaf yolu keçən qeyri-neft sənayesində orta illik artım 5,5 faiz olmaqla, istehsal 1,7 dəfəyədək artmışdır. Təkcə, 2013-cü ildə Sumqayıt Kimya Sənaye Parkının təməli qoyulmuş və Parkın ərazisində ilk sərmayəçi olan “Azərtexnolayn” ASC-nin polad boru zavodu fəaliyyətə başlamış, Bakı şəhərində gəmiqayırma zavodu, gəmi təmiri istehsalat bazası, qaz turbinli İstilik Elektrik Stansiyası, Qazax rayonunda sement zavodu, Sumqayıtda polad boru zavodu, “Gilan” tekstil parkı, Abşeron rayonunda Birdəfəlik plastik qablar və priforminqlər istehsalı, “Milla” süd məhsulları və dondurma istehsalı zavodları, Hacıqabulda seramik plitələr istehsal edən müəssisə, Şirvan şəhərində “Cənub” Elektrik Stansiyası, Qəbələ rayonunda üzüm emalı zavodu, İsmayıllı rayonunda tikiş fabriki, “İsmayıllı-1” SES, Şabran rayonunda Taxtakörpü SES, Naxçıvan MR-də Arpaçay SES və digər sənaye müəssisələri yaradılmışdır.

Sənaye məhsulunun ümumi həcmində qeyri-dövlət müəssisələrinin payı 2003-cü ildə 56,8 faizdən 2013-cü ildə 81,4 faizə qədər artmışdır. Sənayenin maşınqayırma, metallurgiya, kimya, mebel, toxuculuq, qida və digər sahələrində dinamik artım baş vermişdir. Ölkədə innovativ və yüksək texnologiyalar əsasında rəqabət qabiliyyətli sənaye müəssisələrini təşkil etmək istiqamətində Sumqayıt Texnologiyalar Parkı, Sumqayıt Kimya Sənaye və Balaxanı Sənaye Parkları, Yüksək Texnologiyalar Parkı yaradılmasıdır.

Qeyd edilənlərlə yanaşı, sənayenin strukturunda mədəncixarma, elektorenergetika və yerli bazarın tələbatını ödəyən yerli sənaye məhsulları istehsalı sahələri mütləq üstünlüyə malikdir. Belə ki, 2013-cü ildə sənaye məhsulunda mədəncixarma sənayesinin payı 74,0 faizə, elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı sahəsinin payı 5,2 faizə, su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı sahəsinin payı isə 0,7 faizə bərabər olmuşdur. Bu ildə sənaye məhsulunda emal sənayesinin payı 20 faizə bərabər olmuşdur ki, bunun da əhəmiyyətli hissəsi neft emalı sahəsi hesabına formalaşmışdır. Bütövlükdə, qeyd edilən ildə sənaye məhsulunun 79,8 faizi neft sənayesinin, 20,2 faizi isə qeyri-neft sənayesinin payına düşmüşdür. Qeyd edilənlərlə yanaşı, bəzi emal sənayesi sahələrində istehsalın həcmi mövcud potensialdan əhəmiyyətli dərəcədə aşağıdır. 2013-cü ildə ölkədə toxuculuq sahəsində 70 müəssisə, geyim sahəsində 74 müəssisə, dəri və dəridən məmulatlar və ayaqqabı istehsalı sahəsində 20 müəssisə fəaliyyət göstərsə də, bural əsasən kiçik və orta müəssisələr olmuşdur. Belə ki, bu ildə toxuculuq, geyim, dəri, dəridən məmulatlar və ayaqqabı istehsalı müəssisələri tərəfindən 94,3 milyon manatlıq məhsul istehsal edilmişdir ki, bu da sənaye məhsulunun təqribən 0,3 faizini təşkil etmişdir.

Ölkə əhalisini daxili istehsal hesabına kənd təsərrüfatı məhsulları ilə təmin etmək, ərzaq məhsullarının təminatında idxaldan asılılığı azaltmaq məqsədilə yeyinti sənayesinin inkişaf etdirilməsinin mühüm əhəmiyyəti vardır. 2013-cü ildə ət və ət məhsullarında özünütəminatmə səviyyəsi 94,0 faizə, quş əti üzrə 92,0 faizə, yumurta üzrə 96,5 faizə, süd və süd məhsulları üzrə 75,0 faizə, duz üzrə 72,0 faizə, şəkər və şəkərdən hazırlanan məhsullar üzrə 174,0 faizə, bitki yağları və marqarin üzrə 70,0 faizə, kərə yağı üzrə 50,0 faizə çatdırılmışdır.

Ölkədə iri həcmli investisiya qoyuluşlarının həyata keçirildiyi bir şəraitdə tikinti-inşaat işlərinin artması daxili bazarda tikinti materiallarına olan tələbatı artırmışdır. Belə şəraitdə ölkədə yüksək tempə artan qeyri-neft sahələrindən biri tikinti materialları istehsalı sahəsidir. Bu sahədə 2013-cü ildə 2000-ci ilə nisbətən artım 7,7 dəfəyə, 2003-cü ilə nisbətən isə 2,5 dəfəyə bərabər olmuşdur. Bu sahədə ən böyük müəssisələrdən biri sement istehsalı ilə məşğul olan “Holcim Azərbaycan” ASC-dir. Həmçinin 2013-cü ildə “Norm” MMC sement zavodu da istifadəyə

verilmişdir. Qaradağ rayonunun Qızıldaş qəsəbəsində yerləşən müəssisənin istehsal gücü ildə 2 milyon ton müxtəlif markalı sement istehsalına bərabərdir.

Sənayedə innovasiya məhsulunun həcmi çox kiçik olmuşdur. Belə ki, 2013-cü ildə innovasiya məhsulunun sənaye məhsulunda payı 0,04 faiz təşkil etmişdir. İnnovasiya məhsulunun istehsal həcmi həm mütləq, həm də nisbgi mənada çox çüzdür. İstehsal edilmiş innovasiya məhsulunun həcmnin kiçik olması ilə yanaşı, sənayedə texnoloji innovasiyalara çəkilən xərclər də kiçik olmuşdur. 2005-2013-cü illərdə texnoloji innovasiyalara çəkilən xərclər dəyişkən olmuşdur. Belə hal innovasiyaya xas olsa da, 4619 min manatla 53273 min manat arasında dəyişmələr ölkədə innovasiya xərclərinin davamlı olmamasını göstərir. Həmçinin texnoloji innovasiyaya çəkilən xərclərin strukturu sənaye istehsalının texniki-iqtisadi səviyyəsinə əhəmiyyətli təsir göstərmir.

Azərbaycan Respublikasının ərazisinin 42 faizi dağlıq, 58 faizi isə dağətəyi və ovalıq sahələrdir. Ölkənin ümumi torpaq fondunun 4768,7 min hektar və ya 55,1 faizini kənd təsərrüfatına yararlı torpaqlar təşkil edir. 2011-ci ildə kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların 38,7 faizi əkinə yararlı sahələrdən, 4,8 faizi çoxillik əkmələrdən, 55,7 faizi isə otlaq və biçənəklərdən ibarətdir. Ölkənin mövcud hidroqrafik ehtiyatları əsasında hazırda kənd təsərrüfatına yararlı ərazilərin 1421,0 min hektarı suvarılır. Ümumilikdə isə Azərbaycan torpaq ehtiyatları məhdud olan ölkələr sırasına aiddir. Belə ki, ölkədə 2013-ci ildə adambaşına 0,52 hektar kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahəsi, o cümlədən 0,2 hektar əkin yeri, 0,29 hektar otlaq və biçənək sahəsi düşmüşdür. Bununla yanaşı, ölkədə uzun müddət davam edən günəşli günlərin, külli miqdarda təbii istiliyin və digər əlverişli iqlim xüsusiyyətlərinin olması burada kənd təsərrüfatının inkişafına müsbət təsir edən amillər kimi çıxış edir. Belə ki, mövcud olan 11 iqlim tipinin 9-u ölkə üçün xarakterikdir ki, bunun da 3 tipi qismən istisna olmaqla, yerdə qalanları kənd təsərrüfatının müxtəlif sahələrinin inkişafı üçün əlverişli təbii şəraitin olmasını şərtləndirir. Bütövlükdə, Azərbaycanın müxtəlif regionlarında torpaq-iqlim amillərinin kəmiyyət və ərazi etibarilə paylanma xüsusiyyətlərinin təhlili göstərir ki, ölkədə kənd təsərrüfatının inkişafı üçün təbii-coğrafi şərait əlverişlidir.

Kənd təsərrüfatı məhsullarının fiziki həcm indeksi

(müqayisəli qiymətlərlə, 2003=100)

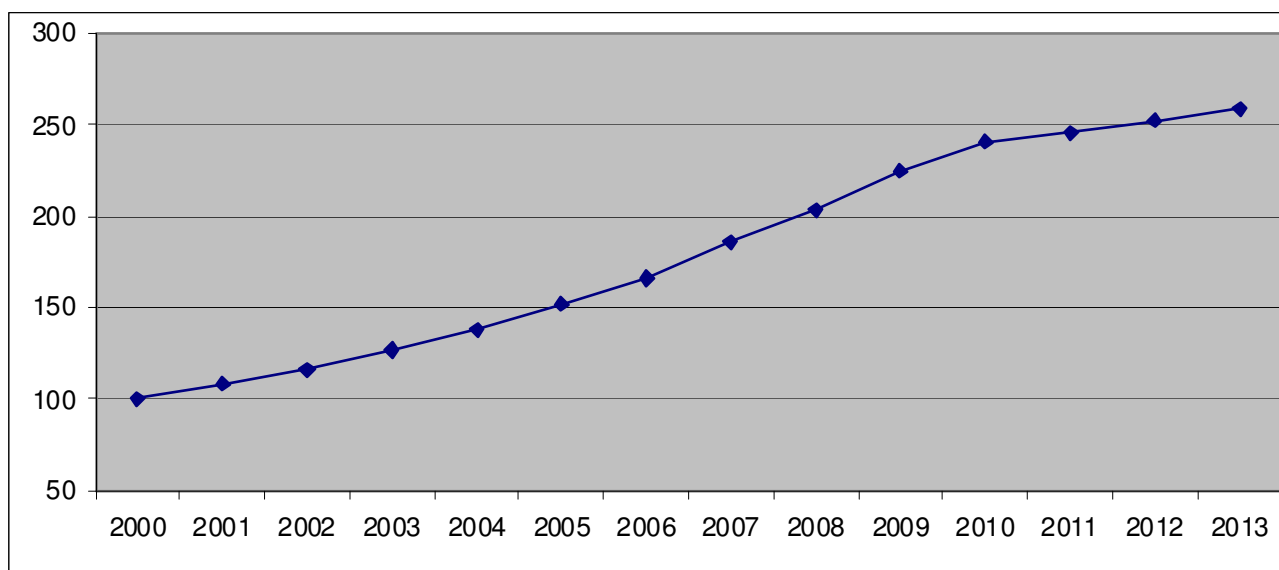
	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Cəmi	104,6	112,5	113,5	118,0	125,2	129,6	126,8	134,0	143,0	149,9
bitkiçilik məhsulları	103,9	114,8	113,9	116,7	125,0	130,0	118,5	128,0	135,3	141,0
heyvandarlıq məhsulları	105,7	109,5	112,7	119,5	124,4	127,9	135,7	140,4	151,1	159,5

Cədvəl məlumatlarından görüldüyü kimi, 2013-cü ildə ölkədə kənd təsərrüfatı məhsulu 2003-cü ilə nisbətən təqribən 50 faiz artmışdır. Son illərdə aqrar sektorda artım tempinin təmin olunmasına baxmayaraq, bu sahədə istehsalın həcmi 1990-cı il səviyyəsini əhəmiyyətli dərəcədə üstələməmişdir. Nəticədə, ümumi daxili məhsulda (ÜDM) kənd təsərrüfatı sahəsinin payı 1991-ci ildə 26,6 faizdən və 2000-ci ildə 15,9 faizə, 2013-ci ildə isə 5,3 faizə qədər azalmışdır.

Son illərdə qida məhsulları istehsalı sahəsində əhəmiyyətli artım tempinə nail olunsa da, bu artım 1990-cı ildəki səviyyəyə çatmağa imkan verməmişdir. Belə ki, 1996-cı ildə yeyinti sənayesində istehsalın həcmi 1990-cı il səviyyəsinin 28,4 faizini təşkil etdiyi halda, 2011-ci ildə içkilər də daxil olmaqla qida məhsullarının istehsalının həcmi 1996-cı ilə nisbətən cəmi 14,2 faiz, tütün məmulatlarının istehsalı 153,4 faiz artmışdır. Yüngül sənayedə azalma isə daha əhəmiyyətli olmuşdur. Belə ki, 1996-cı ildə yüngül sənayedə istehsalın həcmi 1990-cı il səviyyəsinin 43,3 faizini, toxuculuq sənayesində 37,1 faizini, tikiş sənayesində 37,1 faizini, gön-dəri, xəz və ayaqqabı istehsalı sahəsində 106,2 faizni təşkil etdiyi halda, 2011-ci ildə toxuculuq sənayesində istehsalın həcmi 1996-cı ilə nisbətən təqribən 9,1 dəfə, geyim istehsalı, xəzin bəzədilməsi və rənglənməsi sahəsində istehsalın həcmi 1,4 dəfə azalmış, yalnız dəri, dəridən məmulatlar və ayaqqabı istehsalı sahəsində istehsalın həcmi 1,5 dəfə artmışdır. Dəri, dəridən məmulatlar və ayaqqabı istehsalı sahəsində istehsalın həcmiminin artımı əsasən dəri istehsalı ilə əlaqədar olmuşdur. Qeyd edilənlərlə yanaşı, araşdırmalar göstərir ki, emal müəssisələrinin əksəriyyəti idxal xammalından geniş istifadə edir. Bununla yanaşı, ölkədə istehsal edilən kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsal istehlakına (aralıq istehlaka) yönəldilən hissəsi kiçik olmuşdur. Belə ki, 2011-ci ildə ölkədə kartof ehtiyat-

larının emal edilən hissəsi 0-a, bütün növ tərəvəzlərin ehtiyatının ərzaq məhsullarının istehsalına yönəldilən hissəsi 3,9 faizə, quru soğanın ehtiyatının emal edilən hissəsi 0-a, bostan məhsullarının ehtiyatlarının emal edilən hissəsi 0-a, meyvə və giləmeyvə ehtiyatlarının mal-qara və qüş yemi üçün istifadə edilən hissəsi 0,3 faizə, ərzaq məhsullarının istehsalında istifadə edilən hissəsi 6,1 faizə, qeyri ərzaq məhsullarının istehsalı üçün istifadə olunan hissəsi isə 0 faizə, üzüm ehtiyatlarının ərzaq məhsullarının istehsalına yönəldilən hissəsi isə 41,1 faizə bərabər olmuşdur. Göründüyü kimi, bitkiçilik məhsullarının əksər məhsullarının emala yönəldilən hissəsi çox kiçikdir. Belə halın yaranmasına əsasən kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalçıları ilə emal sənayesi müəssisləri arasında əlaqələrin formalaşma mexanizminin qeyri təkmilliyi əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir.

Qeyd edilənlərlə yanaşı, son illərdə kənd təsərrüfatı sahəsinin inkişafına müsbət təsir göstərən amillərdən biri daxili ərzaq bazarının inkişafı olmuşdur.

Şəkil 2.3. Ərzaq məhsullarının pərakəndə satış həcmnin dinamikası (2000=100)

Şəkil 2.1-dən göründüyü kimi, ölkədə 2013-ci ildə ərzaq məhsullarının pərakəndə bazarının həcmi 2000-ci ilə nisbətən 2,6 dəfə artmışdır. Bu artım kənd təsərrüfatı istehsalının həcminə müsbət təsir göstərmişdir. Belə ki, 2013-ci ildə ölkədə istehsal edilmiş kənd təsərrüfatı məhsulunun ümumi həcmnin təqribən 4 faizi ixrac olunmuşdur. Artıq qeyd olunduğu kimi, bitkiçilik məhsullarının çox kiçik hissəsinin emala yönəldildiyindən, daxili bazarın həcmi bu sahənin inkişafını müəyyən edən

əsas amillərdən biri olmuşdur. Son illərdə həm əhalinin sayının artması, həm də adambaşına düşən gəlirlərin yüksəlməsi daxili bazarın həcmnin artırmışdır. Belə ki, 2011-ci ildə ölkə əhalisinin sayı 2000-ci ilə nisbətən 13,8 faiz, əhalinin nominal gəlirləri isə 7,6 dəfə, real gəlirləri isə təqribən 3,4 dəfə artmışdır. Həmçinin bir sıra kənd təsərrüfatı məhsulları qeyri-ticari məhsullara aiddir və əhalinin gəlirlərinin və dövlətin sosial ödənişlərinin artması onlara tələbin artmasına səbəb olur.

2000-2013-cü illərdə kənd təsərrüfatı məhsullarının əkin sahələrinin strukturunda əhəmiyyətli dəyişikliklər baş vermişdir. Bu dəyişiklik əsasən texniki bitkilərin əkin sahələrinin və çoxillik əkmələrin sahələrinin azalması hesabına baş vermişdir. Bu da əsasən yerli kənd təsərrüfatı məhsullarının ixrac imkanlarının azalması və emal sənayesində istehsalın aşağı düşməsi ilə əlaqədar olmuşdur. Əkin sahələrinin strukturunun dəyişməsi bitkiçilik məhsullarının istehsalının strukturun da əhəmiyyətli şəkildə dəyişməsinə səbəb olmuşdur.

Son illərdə kənd təsərrüfatı sahəsində iqtisadi fəallığın yüksəldilməsi və istehsal həcmnin artırılması istiqamətində əhəmiyyətli tədbirlər həyata keçirilmişdir. Belə ki, “1999-2000-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında aqrar islahatların dərinləşdirilməsi və kənd təsərrüfatında sahibkarlığın inkişafına kömək göstərilməsinə dair Dövlət Proqramı”, “Azərbaycan Respublikasında 2002-2006-cı illərdə aqrar bölmənin inkişafına dair Proqram” qəbul olunmuş və reallaşdırılmışdır. Hazırda “2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair Dövlət Proqramı” həyata keçirilməkdədir. Bununla yanaşı, bitkiçilik məhsulları istehsalı sahəsində mövcud potensialdan tam istifadəni məhdudlaşdıran əsas amillərə yüksək məhsuldar toxum növlərinin kifayət qədər olmaması, bitki mühafizə vasitələrinin, kimyəvi maddələrin çatışmaması, təsərrüfatdaxili suvarma şəbəkələrin texniki vəziyyətinin aşağı olması, suyun çatışmaması, torpaqların şorlaşması, münbitliyinin aşağı düşməsi və eroziyaya uğraması, emal sənayesinin inkişaf səviyyəsinin aşağı olması, məhsulun tədarükü, saxlama, qablaşdırma, daşıma, marketinq sistemlərinin yeni təsərrüfatçılıq şəraitinə uyğun qurulmaması olmuşdur. Ölkədə kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsal həcmi artırmaq imkanları mövcuddur. Bu imkanları həm intensiv, həm də eks-

tensiv amillər müəyyən edir. Ölkədə suvarma sistemini təkmilləşdirmək və inkişaf etdirməklə, melorasiya tədbirləri həyata keçirməklə əkin sahələrini artırmaq olar. Digər tərəfdən, aqrotexniki qaydalara vaxtlı-vaxtında riayət olunması hesabına kənd təsərrüfatı istehsalında məhsuldarlıq səviyyəsini yüksəltmək mümkündür. Həmçinin ölkədə kənd təsərrüfatı istehsalının rayonlar üzrə ərazi strukturunun təkmilləşdirilməsi, hər bir rayonun daha yüksək məhsuldarlığı təmin edən kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı üzrə ixtisaslaşması nəticəsində istehsalın həcmi artırmaq olar.

Ölkə əhalisinin ərzaq təminatında və onların gəlirlərinin artırılmasında heyvandarlığın hərtərəfli inkişaf etdirilməsinin mühüm rolu vardır. Bu sahənin məhsulları insan orqanizmi üçün zəruri olan zülallar, yağlar, karbohidratlar və s. qidalı maddələrlə zəngindir. Həmçinin, fizioloji qida normalarına əsasən isə, orta hesabla bir nəfərin istehlak etdiyi kalorinin təqribən yarısı heyvandarlıq məhsullarının payına düşür.

Son illərdə ölkədə heyvandarlıq sahəsində iqtisadi artım tempi yüksək olmuşdur. Belə ki, 2013-ci ildə heyvandarlıq məhsullarının həcmi 2000-ci ilə nisbətən 59,5 faiz artmışdır. Son illərdə ölkədə bitkiçilik sahəsinə nisbətən heyvandarlıq sahəsinin üstün inkişafı bu sahənin kənd təsərrüfatə məhsulunda payının artmasına səbəb olmuşdur. Belə ki, heyvandarlıq sahəsinin kənd təsərrüfatı məhsulunda payı 1990-cı ildə 36,3 faizdən 2000-ci ildə 44,5 faizə, 2011-ci ildə isə 48,3 faizə qədər artmışdır.

İqtisadiyyatın sürətlə inkişafı turizm fəaliyyətinin genişlənməsinə şərait yaratmışdır. 2003-2013-cü illərdə Bakı ilə yanaşı, regionlarda da turizm komplekslərinin, otellərin, istirahət mərkəzlərinin istifadəyə verilməsi turizmin inkişafına, əhalinin istirahətinə geniş imkanlar yaratmışdır. 2004-2013-cü illər ərzində 35 beş ulduzlu otel istifadəyə verilmişdir.

Müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində dövlətlərarası iqtisadi əlaqələrin inkişafında nəqliyyat amili xüsusi rol oynayır. Belə ki, malların hər hansı bir istehlak nöqtəsinə çatdırılması ancaq müvafiq nəqliyyat növləri vasitəsilə həyata keçirilə bilər. Bu baxımdan, nəqliyyat istehsal və sosial infrastrukturun tərkib hissəsi kimi xarakterizə olunmaqla yanaşı, o, milli iqtisadiyyatın və əhalinin nəqliyyat xidmətlərinə olan ehtiyacının ödənilməsində, yüklərin təhlükəsiz və tez çatdırılmasında, ölkənin ərazi bütöv-

lüyünün və iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin olunmasında ən mühüm amillərdən biri kimi çıxış edir. Nəqliyyat sektoruna iri həcmli investisiyaların yönəldilməsi nəticəsində nəqliyyatın hərəkət heyətinin yeniləşməsi, körpülərin tikilməsi, yeni avtomobil yollarının çəkilişi, yenidən qurulması və s. işlər davam etdirilmiş, strateji əhəmiyyətli layihələrin səmərəli fəaliyyəti sahənin inkişafına öz müsbət təsirini göstərmiş, qeyd edilən dövrdə bu sahədə 2,5 dəfə artıma nail olunmuşdur. Ölkənin tranzit potensialının reallaşdırılması istiqamətində tədbirlər, o cümlədən Avropa-Qafqaz-Asiya nəqliyyat dəhlizinin fəaliyyəti, Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolunun, Ələt Beynəlxalq Dəniz Ticarət Limanının, Şimal-Cənub, Şərq-Qərb nəqliyyat dəhlizləri üzrə magistral yolların tikintisi layihələri davam etdirilmişdir. 2003-2014-cü illərdə infrastruktur sahələrindən olan informasiya və rabitə sahəsində xidmətlərin həcmi 8,2 dəfə artmışdır.

İnfrastruktur sahələrin inkişafı ilə qeyri-neft istehsalı sahələrinin inkişafının əlaqələndirilməsinin mühüm əhəmiyyəti vardır. Belə şəraitdə investisiya qoyuluşlarının sahə strukturunun optimallığı mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

2.3. Ölkədə qeyri-neft sektorunun inkişafı üçün biznes mühiti

Müasir cəmiyyətin qarşısında duran əsas aktual məsələlərdən biri iqtisadi yüksəlişin intensivləşdirilməsi üçün zəruri və əlverişli şəraitin yaradılmasından, əhalinin həyat keyfiyyətinin yüksəldilməsindən ibarətdir. Qarşıda duran məsələlərin həllində iqtisadiyyatın real sektoruna investisiya qoyuluşlarının artırılması istiqamətində tədbirlərin həyata keçirilməsi vacib əhəmiyyət kəsb edir.

Milli iqtisadiyyatın qeyri-neft sektoruna investisiya axınının sürətləndirilməsi müasir şəraitdə böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu sahələrə investisiyaların cəlb olunmasının sürətləndirilməsi üçün ilk növbədə əlverişli biznes mühitinin – beynəlxalq standartlara uyğun hüquqi bazanın formalaşması, güzəştli vergi rejiminin yaradılması, siyasi sabitlik və dövlət orqanlarının sahibkarlıq fəaliyyətinə müdaxiləsinin minimuma endirilməsi və s. amillərin formalaşdırılmasıdır.

Ölkədə biznes fəaliyyəti üçün əlverişli və ya əlverişsiz investisiya mühitinin formalaşması öz-özünə deyil, bir sıra amillərin təsiri altında baş verir. Bu amillərə aşağıdakılar daxildir:

- biznes fəaliyyətinin zəruri qanunvericilik bazasının yaradılması;
- biznes fəaliyyətinin dövlət tərəfindən dəstəklənməsi;
- biznesin inkişafına imkan verən vergi, gömrük, kredit dərəcələrinin müəyyən edilməsi;
- dövlət və xüsusi bölmə tərəfindən biznesin inkişafına yönəldilən maliyyə vəsaitlərinin artırılması;
- biznes subyektlərinin xarici iqtisadi fəaliyyətinin inkişafına dair tədbirlərin həyata keçirilməsi;
- biznes infrastrukturunun formalaşması və onun səmərəli fəaliyyəti üçün şəraitin təmin edilməsi;
- ölkədə adambaşına ümumi daxili məhsulun həcmi ilə müəyyən olunan daxili bazarın həcmi və bu bazarın həcmnin artım tempi ölkəyə daha böyük həcmdə investisiya cəlb etməyə imkan verir;
- ölkədə istehsal-təsərrüfat fəaliyyəti üçün zəruri olan iqtisadi resursların: təbii resursların, əmək resurslarının və s. olması xarici firmaların ölkədə investisiya fəaliyyəti ilə bağlı qərarlarına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Buna həmçinin ölkədə infrastrukturun inkişaf səviyyəsinin də əhəmiyyətli dərəcədə təsiri olur;
- stabil valyuta məzənnəsi və inflasiyanın aşağı tempi xarici investisiyanın cəlb edilməsində əhəmiyyətli rol oynayı;
- ölkədə siyasi sabitlik, həm iqtisadi artımın təmin olunması, həm də xarici investisiyanın cəlb edilməsinin vacib amillərindəndir;
- ölkədə investisiya fəaliyyəti sahəsində stabil və şəffaf siyasətin həyata keçirilməsi investorlar üçün cəlbedici amillərdən biridir. Qeyd etmək lazımdır ki, bir çox hallarda bu amil vergi, kömrük və bu kimi digər güzəştlərdən xarici investor üçün əhəmiyyətlidir.

Son illərdə ölkədə bürokratik maneələrin aradan qaldırılması və sahibkarlığın inkişafına mane olan neqativ halların aradan qaldırılması dövlət tərəfindən mühüm addımlar atılmışdır. Belə ki, ölkə prezidentinin "Sahibkarlıq fəaliyyəti subyektlərinin fəaliyyətinin "bir pəncərə" prinsipi üzrə təşkilinin təmin edilməsi tədbirləri haqqında" 25 oktyabr 2007-ci il tarixli sərəncamına əsasən ölkədə biznesə başlama

prosedurlarının sadələşdirən “bir pəncərə” prinsipi tətbiq edilmişdir. Hazırda "bir pəncərə" prinsipi üzrə vahid dövlət qeydiyyat orqanı Azərbaycan Respublikasının Vergilər Nazirliyidir. "Bir pəncərə" prinsipinə əsasən biznes subyektlərinin dövlət qeydiyyatından keçirilməsi müddəti əvvəllər olduğu kimi ən azı 30 gün deyil, 3 gün müəyyən edilmiş və tələb olunan prosedurların sayı 15-dən 5-ə qədər azaldılmışdır. «Bir pəncərə» prinsipinin tətbiqi biznesə başlamaq şərtlərinin əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşmasına səbəb olmuşdur. Dünya Bankının «Doing Business» layihəsi çərçivəsində apardığı araşdırmalar göstərmişdir ki, «bir pəncərə» prinsipinin tətbiqi müəssisələrin qeydiyyatı prosedurasının, bunun üçün lazım olan vaxtın və xərclərin əhəmiyyətli dərəcədə azalmasına səbəb olmuşdur.

“Azərbaycan Respublikası dövlət sərhədinin buraxılış məntəqələrindən keçirilən malların və nəqliyyat vasitələrinin yoxlanılmasında “bir pəncərə” prinsipinin tətbiqi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 11 noyabr 2008-ci il tarixli Fərmanına əsasən Dövlət Gömrük Komitəsinin sədrinin 22 dekabr 2009-cu il tarixli əmri ilə “Dövlət sərhədinin buraxılış məntəqələrində “bir pəncərə” prinsipinin tətbiqi ilə bağlı mal və nəqliyyat vasitələri üzərində gömrük, baytarlıq, fitosanitar və sanitariya-karantin nəzarətinin həyata keçirilməsinin və beynəlxalq avtomobil daşımalarını yerinə yetirən nəqliyyat vasitələrinə «icazə» blanklarının verilməsinin ardıcılığını müəyyən edən müvəqqəti texnoloji sxem» təsdiq edilmişdir. Texnoloji sxemdə dövlət sərhədinin buraxılış məntəqələrində qanunvericilikdə müəyyən olunmuş qaydada gömrük, baytarlıq, fitosanitar və sanitariya karantin nəzarəti və beynəlxalq avtomobil daşımalarını yerinə yetirən nəqliyyat vasitələrinə “İcazə” blanklarının verilməsi işlərinin bu məsələlər üzrə məsul olan gömrük əməkdaşları tərəfindən həyata keçirilməsi müəyyən edilmişdir. Bundan başqa vergi idarəçiliyi təkmilləşdirilmiş, yoxlamaların sayı əhəmiyyətli dərəcədə azaldılmış, sahibkarlığın inkişafına mane olan müdaxilələr məhdudlaşdırılmışdır. Son illərdə sahibkarlığını vergi yükünün azaldılması məqsədilə mənfəət vergisinin hesablanmasının progressiv üsulundan proporsional üsuluna keçilmiş və onun səviyyəsi tədricən 35 faizdən 20 faizə endirilmiş, əlavə dəyər vergisi 28 faizdən 18 faizə, fiziki şəxslərdən gəlir vergisinin dərəcəsinin yuxarı həddi 55 faizdən 30 faizə,

həmçinin hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan fiziki şəxslərin gəlir vergisinin dərəcəsi 35 faizdən 20 faizə endirilmiş, sadələşdirilmiş vergi ödəyicisi hüququ əldə etmək məqsədləri üçün hüquqi şəxslərin vergi tutulan əməliyyatlarının illik həcmi 90 min manatdan 150 min manatadək artırılmış, 2019-cü ilə qədər kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı ilə məşğul olan sahibkarlar torpaq vergisi istisna olmaqla digər vergilərdən, ödənişli məktəbəqədər müəssisələrin xidmətləri əlavə dəyər vergisindən azad edilmiş, sosial sığorta ayırmaları 40 faizdən 22 faizədək aşağı salınmışdır.

2013-cü il yanvarın 1-dən "Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsində dəyişikliklər edilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikasının 2012-ci il 21 dekabr tarixli nömrəli Qanununa əsasən əhalinin sosial müdafiəsi məqsədi ilə hesabat ilinin əvvəlindən gəlir vergisinin dərəcəsinin yuxarı həddi 30 faizdən 25 faizə endirilmiş, həmçinin gəlir vergisi üzrə 14 faiz dərəcə ilə vergiyə cəlb edilən aylıq gəlir məbləğinin maksimum həddi 2000 manatdan 2500 manatadək, illik gəlir məbləğinin maksimum həddi isə 24000 manatdan 30000 manatadək artırılmışdır.

Azərbaycanda investorların hüquq və mənafelərinin qorunması, mülkiyyətin toxunulmazlığı, yerli və xarici sahibkarlara bərabər şəraitin yaradılması "İnvestisiya fəaliyyəti haqqında", "Xarici investisiyaların qorunması haqqında" Azərbaycan Respublikasının qanunları və bir sıra normativ sənədlərlə tənzimlənir. Hazırda investisiyaların milli norma və qaydalarının konvergensiyası (eyniləşdirilməsi) prosesi baş verir. Bütün iştirakçıların maraqlarının tanınmasına əsaslanan və qarşılıqlı faydanın təmin olunmasına yönəldilən bu yanaşma, son nəticədə, daha səmərəli yanaşma sayılır. Azərbaycanda bu istiqamətdə mühüm addımlar atılmışdır. Belə ki, xarici investisiyalı müəssisələrə milli rejim verilmiş və onlar ölkədə qanunla qadağan olunmayan istənilən fəaliyyət növü ilə məşğul ola bilərlər. "Xarici investisiyaların qorunması haqqında" qanununa əsasən müdafiə, milli təhlükəsizlik və ictimai qaydanın təmin olunması, vergitutma, kredit və maliyyə, ətraf mühitin, əhalinin əxlaq və sağlamlığının mühafizəsi sahəsindəki qanunvericilik aktları istisna olmaqla, digər qanunvericilik aktlarının dəyişməsi investisiya qoyuluşu şəraitini pisləşdirdikdə, on il ərzində xarici investisiyaya investisiyanın qoyulduğu zaman qüvvədə olmuş

qanunvericilik tətbiq edilir. Həmçinin, bu qanunla ölkədə xalqın və dövlətin mənafeələrinə zərər vuran müstəsna hallar istisna olmaqla, xarici investisiya milliləşdirilmir, təbii fəlakət, qəza, epidemiya, epizootiya və fəvqəladə xarakter daşıyan hallar istisna olmaqla, xarici investisiya rekvizisiya edilmir. Əgər belə hallar baş verərsə, xarici investora təxirə salınmadan müqabil və səmərəli kompensasiya ödənilir. “Xarici investisiyaların qorunması haqqında” qanun xarici investora öz əmlakını, gəlirlərinə müstəqil sərəncam verməyə dair təminatlar verir. Eyni zamanda, Azərbaycan Respublikası ABŞ, Almaniya, Böyük Britaniya, Türkiyə, Avstriya, Norveç, Fransa və s. ölkələrin də daxil olduğu, dünyanın 30-dan çox ölkəsi ilə investisiya qoyuluşlarına qarşılıqlı təminatı və ikiqat vergitutmanın aradan qaldırılması haqqında müqavilələr bağlanmış, ölkə bu sahədə mövcud olan bir çox beynəlxalq sazişlərə qoşulmuşdur.

2013-cü il 28 avqust tarixində qüvvəyə minmiş “Sahibkarlıq sahəsində aparılan yoxlamaların tənzimlənməsi və sahibkarların maraqlarının müdafiəsi haqqında” qanunda əsasən sahibkarın təqsirsizlik prezumpsiyası, qanun pozuntularının qarşısının alınmasının cəzalandırılmadan üstünlüyü, yoxlamalar sahəsində risk qiymətləndirilməsi sisteminin və yoxlama suallarının siyahısının tətbiqi və yoxlamamanın qabaqlayıcı və profilaktik xarakter daşması və sahibkarlıq fəaliyyətinə dair məcburi tələblərə riayət olunmasında sahibkara kömək göstərilməsinə xidmət etməsi kimi məsələlər öz əksini tapmışdır.

Biznes mühitinə təsir edən amillərdən biri də ölkədə infrastrukturun inkişafıdır. İnfrastruktur xidmətlər (məsələn, telekommunikasiya, nəqliyyat və elektrik) iqtisadiyyatın səmərəliliyi, rəqabət qabiliyyəti və artımı üçün əsas rola malikdir. Son illərdə ölkədə baş verən sosial-iqtisadi inkişaf, iqtisadi fəallığın artımı şəraitində nəqliyyat sahəsində də müsbət keyfiyyət və kəmiyyət dəyişiklikləri baş vermişdir.

İnvestisiya fəallığına təsir göstərən əsas amillərdən biri ölkədə elektrik enerjisi ilə təhcizatın kəmiyyət və keyfiyyət Ölkədə elektrik sisteminin güclərinin artırılması istiqamətində işlər davam etdirilir. Belə ki, Azərbaycan İES-ndə həyata keçirilən yenidənqurma işləri ölkənin enerji sisteminin cəmi gücünün 450 meqavat, Şirvan şəhərində «Cənub» elektrik stansiyasının istifadəyə verilməsi 780 meqavat,

Füzuli su elektrik stansiyasının istismara buraxılması 25 meqavat, Mingəçevir və Varvara su elektrik stansiyalarının yenidən qurulması isə 90 meqavat artırmışdır. Son illərdə yeni, müasir tələblərə cavab verən elektrik stansiyalarının tikilməsi, mövcud olanların yenidən qurulması və elektrik stansiyalarının istismar rejimlərinin yaxşılaşdırılması hər kilovat-saat elektrik enerjisinə yanacaq sərfinin əhəmiyyətli dərəcədə azaldılmasına səbəb olmuşdur.

Son illərdə ölkədə qeyri-neft 2011-ci il 21 dekabr tarixli “Sumqayıt Kimya Sənaye Parkının yaradılması haqqında” fərmanının və 2011-ci il 28 dekabr tarixli “Bakı şəhərində Balaxanı Sənaye Parkının yaradılması haqqında” sərəncamlarına müvafiq olaraq ölkədə sənaye parkları yaradılmağa başlanmışdır. Sənaye parklarının yaradılması ilə bağlı olaraq hüquqi baza formalaşdırılmışdır. Belə ki, “Sənaye Parkları haqqında” Nümunəvi Əsasnamə hazırlanaraq 2013-cü il 24 aprel tarixdə təsdiq edilmiş, 2013-cü il yanvarın 1-dən qüvvəyə minmiş “Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsində dəyişikliklər edilməsi haqqında” qanununa əsasən Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərman və sərəncamları ilə yaradılmış sənaye və texnologiya parklarında sahibkarlıq fəaliyyəti göstərən fiziki şəxslərin gəlirləri 7 il müddətinə gəlir vergisindən azad edilmişdir. Həmçinin parkların idarəedici təşkilatının və operatorunun mənfəətinin parkın infrastrukturunun tikintisinə və saxlanılmasına yönəldilmiş hissəsinin müddət qoyulmadan, sənaye və texnologiya parklarının rezidenti olan hüquqi şəxslərin fəaliyyətindən əldə etdikləri gəlirlərin 7 il müddətinə mənfəət vergisindən, sənaye və texnologiya parklarının infrastrukturunun, istehsal sahələrinin yaradılması və tikintisi məqsədi ilə idxal edilən texnikaların, texnoloji avadanlıq və qurğuların ƏDV-dən, parkların idarəedici təşkilatı və operatoru, parkların rezidenti olan hüquqi və fiziki şəxslərin əmlak və torpaq vergilərindən azad edilmişdir.

Son illərdə sahibkarlığın inkişafına dövlətin maliyyə dəstəyi daha da yaxşılaşmış, güzəştli kreditlərin həcmi əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Son illərdə ölkədə bu məqsədlə bir sıra inkişaf institutları yaradılmışdır. Bunlardan biri Sahibkarlığı Kömək Milli Fondudur. “Azərbaycan Respublikasının Sahibkarlığa Kömək Milli Fondunun fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 7 oktyabr 2009-cu il tarixli fərmanı ilə Fondun vəsaitlərinin istifadəsi

qaydaları təkmilləşdirilmişdir. Bu fərmana əsasən kreditlərin minimal həcmi 10 min manata, maksimal həcmi isə 5 mln. manata qədər artırılmış, kreditin verilməsi mexanizmini təkmilləşdirilmiş, kreditin verilməsi haqqında qərarın qəbulu üçün lazım olan müddət 35 gündən 20 günə qədər azaldılmışdır (12). Hazırda Fond sahibkarlıq subyektlərinə 10000 manatdan 50000 manatadək – kiçik həcmli kreditlər, 50001 manatdan 250000 manatadək - orta həcmli kreditlər, 250001 manatdan 1000000 manatadək - böyük həcmli kreditlər, 1000001 manatdan 5000000 manatadək - iri həcmli kreditlər verir. Hər bir sahibkarlıq subyektinin Fondun vəsaitləri hesabına aldığı güzəştli kreditin maksimum həddi 5 mln. manatdan artıq ola bilməz. Sahibkarlığa Kömək Milli Fondu tərəfindən verilən kreditlər həm müddət, həm də faiz dərəcəsi baxımında çox güzəştli şərtlərə malikdir. Belə ki, Fond tərəfindən kiçik həcmli kreditlər üçün 2 ilədək, orta həcmli kreditlər 3 ilədək, böyük həcmli kreditlər 5 ilədək, iri həcmli kreditlər 7 ilədək verilir. İnvestisiya layihələrinin maliyyələşdirilməsi üçün verilən kreditlərin illik faiz dərəcəsinin ən yüksək həddi 6 faizə bərabərdir. Bu da ölkədə kommertiya banklarının verdiyi kreditlərin faiz dərəcəsiindən ən azı 3 dəfə azdır. Kreditlərdən istifadə üzrə güzəşt müddəti, kredit verilmiş hər bir sahibkarlıq subyektini üçün fəaliyyətin xarakterindən asılı olaraq nağd pulun hərəkəti barədə məlumat əsasında müəyyən edilir və kreditin istifadə müddətinin ilk 2/3 dövrünü əhatə edə bilər. Güzəşt müddətində sahibkarlıq subyektləri yalnız faiz borclarını ödəyir, əsas borc üzrə isə hər hansı ödəniş həyata keçirmirlər. Sahibkarlıq fəaliyyətinin dəstəklənməsi və bu sahəyə dövlət qayğısının artırılması məqsədilə 2004-2013-cü illərdə Azərbaycan Respublikasının Sahibkarlığa Kömək Milli Fondunun vəsaitləri hesabına ölkə üzrə ümumilikdə 19,1 min sahibkarlıq subyektinə 1,2 milyard manat güzəştli kredit verilmiş, nəticədə 110 min yeni iş yeri yaradılmışdır.

Ölkədə qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi və yeni müəssisələrin yaradılması istiqamətində fəaliyyət göstərən inkişaf institutlarından biri də Azərbaycan İnvestisiya Şirkətidir. Bu şirkət «İnvestisiya fəaliyyətinin təşviqi üzrə əlavə tədbirlər haqqında» ölkə prezidentinin 30 mart 2006-cı il tarixli sərəncamı ilə yaradılmışdır. Şirkətin investisiya fəaliyyətinin məqsədi kimi, ölkə iqtisadiyyatının qeyri-neft sahələrində fəaliyyət göstərən səhmdar cəmiyyətlərinin və digər

kommersiya təşkilatlarının nizamnamə kapitalındakı iştirak payını, o cümlədən səhmlərini almaqla müddətli investisiya həyata keçirilməsi çıxış edir.

Azərbaycan İntestisiya Şirkətinin yaradılması əsasən qeyri-neft sektorunda investisiya fallğının stimullaşdırılmasına yönəldilmişdir. Belə ki, şirkət investisiya qoyduğu kommersiya təşkilatının nizamnamə kapitalında üstün iştiraka malik ola bilməz. Eyni zamanda kommersiya təşkilatının nizamnamə kapitalına qoyulan investisiya üçün şirkətin ali idarəetmə orqanının müəyyən etdiyi müddət bitdikdə, şirkət əldə etdiyi iştirak payını bazar qiymətləri ilə sataraq kommersiya təşkilatındakı iştirakına xitam verir. Beləliklə, hazırda Azərbaycan İntestisiya Şirkətinin yaradılması özəl bölmənin maliyyələşdirilməsinə və investisiya fəaliyyətinin stimullaşdırılmasına əlavə imkanlar yaradır.

Azərbaycanda yerli sahibkarların ixrac və investisiya təşəbbüslərinin dəstəklənməsi üçün Azərbaycanda İxracın və İntestisiyaların Təşviqi Fondu yaradılmışdır. Bu fond tərəfindən təkcə 2013-cü ildə 54 xarici şirkətin (Danimarka, Almaniya, Polşa, Pakistan, Çin, İspaniya, İtaliya, Sloveniya, Pakistan, Cənubi Afrika, Portuqaliya, Hindistan, Cənubi Koreya, Türkiyə, Qətər, Fransa, BƏƏ, Banqladeş, Rusiya, ABŞ, Hollandiya, Yunanıstan, Böyük Britaniya, Macarıstan) Azərbaycanda biznes mühiti, investisiya imkanları, prioritet olan iqtisadi sahələr, investisiya layihələri, yerli şirkətlər, qanunvericilik, vergi rejimi, gömrük rüsumları və digər bu kimi mövzularda olan sorğuları cavablandırılmış və dövlət orqanları və müvafiq sektorlarda fəaliyyət göstərən yerli şirkətlərlə görüşləri təşkil olunmuşdur. Yerli şirkətlərə ixracla bağlı müxtəlif məsləhət və məlumatlandırma xidmətləri göstərilmişdir.

“Aqrolizing” Açıq Səhmdar Cəmiyyəti kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıların müasir kənd təsərrüfatı texnikaları, texnoloji avadanlıqlar, mineral gübrələr, pestisidlər və cins damazlıq heyvanlarla təmin olunması və istehsalçılara müxtəlif aqrotexniki xidmətlər göstərilməsi sahəsində fəaliyyət göstərir. Təkcə 2013-cü ildə “Aqrolizing”ASC-yə 96,56 milyon manat vəsait ayrılmışdır. Bu ildə “Aqrolizing”ASC tərəfindən 58,32 milyon manat dəyərində 2854 ədəd kənd təsərrüfatı texnikası alınmışdır ki, bunlardan 272 ədədi taxılıyğan kombayn, 883 ədədi traktor, və 1683 ədədi traktora qoşulan digər texnikalardır.

Azərbaycan Respublikasının Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi yanında Kənd Təsərrüfatı Kreditləri üzrə Dövlət Agentliyi ölkə prezidentinin «Aqrar bölmədə idarəetmənin təkmilləşdirilməsi tədbirləri haqqında» 2004-cü il 23 oktyabr tarixli sərəncamına əsasən yaradılmışdır. Dövlət Agentliyinin əsas vəzifələri aşağıdakılardır:

1. kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı, emalı, meliorasiya, su təsərrüfatı və aqrar bölmənin digər sahələrində fəaliyyət göstərən sahibkarlıq subyektləri üçün kreditlər cəlb etmək;

2. beynəlxalq təşkilatlarla və maliyyə qurumları ilə bağlanmış sazişlər çərçivəsində layihələrin həyata keçirilməsini öz səlahiyyətləri daxilində təmin etmək;

3. aqrar bölməyə cəlb edilən kreditlərin təyinatı üzrə istifadəsini öz səlahiyyətləri daxilində təmin etmək;

4. kənd ərazilərinin inkişafına yönəldilmiş dövlət proqramlarının hazırlanmasında və həyata keçirilməsində iştirak etmək;

5. qanunvericiliklə müəyyən edilmiş digər vəzifələri yerinə yetirmək.

Kənd Təsərrüfatı Kreditləri üzrə Dövlət Agentliyinin vəsaitləri layihə və proqramların həyata keçirilməsində iştirak üçün seçiləcək müvəkkil kredit təşkilatları (banklar və bank olmayan kredit təşkilatları) tərəfindən öz adlarına və öz riskləri hesabına yerləşdirilir. Müvəkkil kredit təşkilatları agentlik qarşısında borcalanların öz öhdəliklərini icra edib-etməməsindən asılı olmayaraq məsuliyyət daşıyırlar. Kənd təsərrüfatının inkişafı ilə bağlı layihələrin və proqramların Agentliyin vəsaitləri hesabına maliyyələşdirilməsi istiqamətləri aşağıdakılardır:

- kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və emalı; suvarılan torpaqların meliorasiyasının, onların meliorasiya və irriqasiya avadanlığı ilə təchizatının yaxşılaşdırılması;

- yeyinti məhsulları sektorunun (anbarlar da daxil olmaqla) modernləşdirilməsi və inkişafı;

- kənd təsərrüfatı texnikasının və kimyəvi maddələrin alınması;

- Azərbaycan Respublikası Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin Pilot Layihələri;

- özəl damazlıq təsərrüfatlarının yaradılması və inkişafı, heyvandarlıqda süni mayalanma tədbirlərinin həyata keçirilməsi və aqrar sektorun digər sahələri.

Agentliyin vəsaitlərinin istifadə istiqamətləri, müddəti və şərtləri müəyyən olunmuş qaydada müvəkkil kredit təşkilatları ilə Agentlik arasında bağlanan müqaviləyə əsasən tənzimlənir. Hər bir müvəkkil kredit təşkilatı üçün 1 mln. manat həcmi aşmamaq şərti ilə ilkin kredit xətti müəyyən edilir. İlkin və növbəti kredit xəttinin həcmi müvəkkil kredit təşkilatının sifarişi əsasında Müsəbiqə Komissiyası tərəfindən müəyyən edilir. Müvəkkil kredit təşkilatları Agentliyin vəsaitlərini öz adlarından və öz riskləri hesabına yerləşdirirlər.

Beləliklə, aparılmış təhlil göstərir ki, son illərdə ölkədə qeyri-neft sektorunun inkişafı üçün müxtəlif stimullaşdırma mexanizmləri, inkişaf institutları yaradılmış, zəruri investisiya mühiti formalaşdırılmışdır.

FƏSİL 3.

AZƏRBAYCANDA QEYRİ-NEFT SEKTORUNUN İNKİŞAFININ PERSPEKTİV İSTİQAMƏTLƏRİ

3.1. Qeyri-neft sektorunun inkişaf imkanları və prioritetləri

Ölkənin iqtisadi inkişafının prioritet istiqamətlərinin müəyyən olunması haqqında qərarın verilməsi kompleks təhlil və ciddi qiymətləndirmələr əsasında qəbul edilir. Çünki, ayrı-ayrı dövürlərdə iqtisadi inkişafın prioritet istiqamətləri bir-birindən fərqlənir. Adətən, inkişafın aşağı səviyyələrində iqtisadiyyatın ixtisaslaşması onun təbii üstünlüklərinə əsaslanır. Belə üstünlüklərin mövcudluğu iqtisadi inkişaf üçün əlverişli şərait yaradır. Lakin elmi-texniki tərəqqinin sürətli inkişafı və ictimai tələbatların dəyişməsi belə üstünlüklərin uzunmüddətli təsirini məhdudlaşdırır. Bu baxımdan, qeyri-neft sektorunun inkişaf imkanları və perspektivlərinin müəyyən edilməsinin mühüm əhəmiyyəti vardır.

“Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyasında məqsədyönlü şəkildə iqtisadiyyatın strukturunun təkmilləşdirilməsi əsas vəzifələrdən biri kimi müəyyən edilmişdir. Bu konsepsiyaya əsasən neft-qaz sektoru və neft-kimya sənayesinin modernləşdirilməsi, qeyri-neft sənayesinin şaxələndirilməsi və inkişaf etdirilməsi, alternativ və bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə imkanlarının genişləndirilməsi, aqrar sektorun inkişafı və ərzaq təhlükəsizliyinin gücləndirilməsi, ticarət və xidmət fəaliyyəti növlərinin genişləndirilməsi və inkişaf etdirilməsi, xarici ticarətin və investisiyaların strukturunun təkmilləşdirilməsi əsas prioritet istiqamətlərdir. Azərbaycanda 2020-ci ilə kimi qarşıda duran əsas vəzifə kimi iqtisadiyyatın şaxələndirilməsini sürətləndirmək, neft gəlirlərinin səviyyəsindən asılı olmayaraq qeyri-neft sektorunun yüksək inkişaf tempini qoruyub saxlamaq və onun ixrac imkanlarını genişləndirmək üçün köklü tədirlərin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Ölkədə infrastruktur və əlaqədar sahələrin inkişafı səviyyəsi, ixtisaslı kadrların mövcud olması və s. amillər sənayenin inkişafını müəyyən edir. Çünki sənaye ölkənin təsərrüfat sisteminin yalnız bir hissəsidir, bu sahə kənd təsərrüfatı, istehsala xidmət və s. sahələr ilə sıx əlaqədardır. Bu baxımdan, istehsal və xidmət sahə-

lərinin bir-birləri ilə əlaqəli şəkildə inkişaf etdirilməsinin sərf edilən resurslardan səmərəli istifadə və iqtisadi artım tempi baxımından mühüm əhəmiyyəti vardır.

Azərbaycanda sənaye məhsullarının istehsalının inkişaf etdirilməsi iki istiqamətdə baş verməlidir. Birincisi, mövcud sənaye müəssisələrinin yenidən qurulması və ya onları əvəz edən yeni müəssisələrin yaradılması, ikincisi isə, yeni istehsalların mənimsənilməsi ilə əlaqədar olmalıdır. Birinci istiqamət mövcud müəssisələrin həddən artıq köhnəlmələri və bununla da onların rəqabət qabiliyyətinin aşağı olması ilə əlaqədardır. Bununla yanaşı bu sahələrdə toplanmış bilik və təcrübə bu istehsalların yeni, daha yüksək səviyyədə mənimsənilməsinə və nəticədə istehsalın texniki-iqtisadi səviyyəsinin yüksəldilməsinə səbəb olar. İkinci istiqamət isə ölkənin sənayesinin strukturunun təkmilləşdirilməsi ilə əlaqədardır. Bu istehsallar daxili bazar və mövcud xammal və materialların emallıq dərəcəsinin yüksəldilməsi və emalı daha mürəkkəb olan məhsulların mənimsənilməsi ilə bağlı olmalıdır ki, bu da məşğulluğun təmin edilməsinə müsbət təsir göstərsin. İkinci istiqamətin inkişafı hökumət tərəfindən uzun müddətli tədbirlərin işlənilib hazırlanmasını tələb edir. Belə ki, bu tədbirlər həm kadrların hazırlanmasını, bazarların müəyyən olunması və mənimsənilməsi istiqamətində tədbirlərin həyata keçirilməsini, həm də yeni texnologiyanın cəlb edilməsi və onun mənimsənilməsi və inkişafı üzrə elmi-texniki bazanın yaradılmasını tələb edir.

Ölkədə neft və qaz emalının həcmünün artması kimya və neft-kimya sahəsinin inkişaf etdirilməsi üçün əlverişli şərait yaradır. Bu sahədə böyük təcrübə və elmi potensial mövcuddur. Belə ki, ölkədə neft emalı və neft-kimya sahələrində elmi-tədqiqat və layihə işlərini həyata keçirən Neft-Kimya Prosesləri Elmi-Tədqiqat İnstitutu, Aşqarlar Elmi-Tədqiqat İnstitutu, Olifenlər Elmi-Tədqiqat İnstitutu, Polimer Materialları Elmi-Tədqiqat İnstitutu, «Azərkimya» Dövlət Şirkətinin Layihə İnstitutu mövcuddur. Qeyd etmək lazımdır ki, neft-kimya sənayesinin perspektiv inkişafı mövcud istehsalların köklü şəkildə yenidənqurulması və bir sıra yeni sahələrin yaradılması ilə əlaqədar olmalıdır. Mövcud istehsallardan «Etilen-Polietilen» zavodunda "EP-300" və "Polimer-120" qurğularının yenidən qurulması və "EP-300" qurğusunda istehsal edilmiş aralıq məhsulları emal edən sahələrdə müasir tələblərə

cavab verən yeni qurğuların tikilməsi ilə əlaqədar olmalıdır. Təhlil göstərir ki, yuxarıda qeyd edilən qurğular istisna olmaqla, kimya və neft kimya sənayesində mövcud əsas fondların əksəriyyəti mənəvi və fiziki cəhətdən köhnəlmişdir.

Neft-kimya sahəsinin inkişafında mühüm istiqamətlərdən biri istehsal olunmuş aralıq məhsullar əsasında son istehlak məhsullarının istehsalının təşkilidir. Ölkədə neft-kimya sənayesinin son məhsulları olan polietilen, polipropilen və polivinilxlorid istehsallarının yaradılması, bu materiallar əsasında geniş çeşiddə tikinti, maşınqayırma və digər sahələrdə istifadə edilən istehlak məhsullarının və müxtəlif məmulatların istehsalının inkişaf etdirilməsi mümkündür. Belə məhsullara plastik borular və şlanqlar, polietilendən kisə və paketlər, polivinilxloriddən borular və santexnik məmulatları, polimer örtüklər və s. aiddir.

Azərbaycanda tikinti materialların sənayesinin inkişaf imkanları böyük olan sahələrdən biri lak-boya materiallarının istehsalı ilə əlaqədardır. Bu sahənin inkişafı kimya və neft kimya sənayesinin inkişafı ilə bağlıdır.

Metallurgiya sənayesi istehsalın miqyasının böyük olması ilə fərqlənir. Belə şəraitdə istehsalın miqyasının aşağı olduğu hallarda məhsulun maya dəyəri optimal ölçülü müəssisələrə nisbətən yüksək olur. Araşdırmalar göstərir ki, hazırda metallurgiya sənayesinin yenidən qurulmasına ehtiyac var.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2013-cü il 23 aprel tarixli Sərəncamı ilə səhmləri dövlətə məxsus “Azərbaycan Polad İstehsalı Kompleksi” QSC-nin yaradılması ölkədə qara metallurgiyanın inkişafında yeni mərhələnin başlanmasına yol açmışdır. Tərkibinə “Daşkəsən Filizsaflaşdırma” ASC-nin də daxil olduğu bu kompleksdə Gəncə şəhərinin və Daşkəsən rayonunun ərazilərində dəmir filizinin hasilatından polad istehsalına qədər bütün mərhələləri əhatə edən polad istehsalı kompleksinin layihələndirilməsi, tikintisi və idarə olunması, bu sahədə yeni texnologiyaların tətbiqi, maddi-texniki bazanın müasirləşdirilməsi və ondan səmərəli istifadə, habelə bu sahənin inkişafı ilə bağlı digər işlərin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur.

Sumqayıt Kimya Sənaye Parkının ərazisində “Azertexnolayn” Məhdud Məsuliyyətli Cəmiyyətinin Polad Boru Zavodu qara metallurgiya sənayesinin inkişafı baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir. Layihəyə uyğun olaraq zavodda

Türkiyə, Almaniya, İtaliya və Çin texnologiyaları əsasında ildə 75 min ton müxtəlif böyük diametrlili polad boruları istehsal ediləcəkdir. Burada istehsal olunan boruların xaricə, o cümlədən Rusiyaya, Qazaxıstana, Gürcüstana, Türkmənistana və digər ölkələrə ixrac edilməsi planlaşdırılır.

Əlvən metallurgiya üzrə Gəncə şəhərində yerləşən "Det.Al Alüminium" MMC-yə məxsus alüminium zavodunun istifadəyə verilmiş 1-ci korpusunda il ərzində 54 min ton yüksək keyfiyyətli ilkin alüminium istehsal olunmuşdur. İstehsal gücü ildə 50 min ton olacaq 2-ci korpusun tikintisinə 2014-cü ildə başlanılmışdır. Bununla yanaşı, istehsal edilən ilkin alüminiumdan son məhsul istehsalının təşkil edilməsi məqsədi ilə 2013-cü ildə "Det.Al Alüminium" MMC tərəfindən illik istehsal gücü 50 min ton (15 min ton boyalı, 35 min ton boyasız) xarici bazarda yüksək tələbatla malik alüminium yayma məhsulları (lövhənin qalınlığı 0.2-8 mm) olan Təzyiqlə Emal və Boyama Zavodu istifadəyə verilmişdir.

Müasir dövüdə ölkədə sənayenin perspektivli sahələrindən biri neft-maşınqayırma sahəsidir. "Azneftkimyamaş" ASC-nin restrukturizasiya olunması, onun inkişaf strategiyasının müəyyən olunması və iri investisiya qoyuluşlarının həyata keçirilməsi əsasında yenidən qurulması məqsəduyğundur. Bu şirkətin inkişaf planı onun fəaliyyətinin bütün tərəflərini əhatə etməlidir. Şirkətin istehsal və xidmət bölmələrinin, təcrübə və konstruktor bölmələrinin yenidən qurulması, təşkilati və idarəetmə strukturunun təkmilləşdirilməsi, perspektiv satış bazarlarının və məhsul çeşidlərinin müəyyən olunması, bunların istehsalını təşkil edə bilən kadrların hazırlanması və s. bu kimi məsələləri əhatə edən kompleks inkişaf planının hazırlanması zəruridir. Fikrimizcə, ölkəmizin neft hasilatı ilə məşğul olması və neft hasil edən ölkələrə qonşu olması, bu sahədə mövcud təcrübə neft mədən avadanlıqları istehsalı sahəsinin inkişafını məqsəduyğun edir. Neft maşınqayırma sahəsinin inkişafını xarici şirkətlərlə strateji əməkdaşlıq şəklində də həyata keçirilə bilər. Belə ki, hazırda texnologiyanın cəlb edilməsi üçün xarici müəssisələrə birbaşa investisiya səmərəli yollardan biri hesab edilir. Bu baxımdan, xarici neft maşınqayırma şirkətində hökumət əhəmiyyətli paya malik olmaqla bu şirkətin imkanlarından istifadə etməklə yerli neft maşınqayırma sahəsinin inkişafına nail olmaq olar.

Ölkədə elektrotexnika, cihazqayırma, avtomobil istehsalı sahələrinin inkişaf imkanları mövcuddur. Lakin bu sahələrin inkişafı əsasən xarici dəstləşdirici məmullatlardan hazır məhsulun yığılması və sonrada bu məmullatların bir hissəsinin istehsalının təşkili hesabına mümkündür. Fikrimizcə, maşınqayırma məhsulları nisbətən mürəkkəb və differensial məhsullar olduğuna görə, bu sahədə məhsulların istehsalının mənimsənilməsi və bu istehsalların inkişafı sahəsində müvəffəqiyyət əldə etmək uzunmüddətli tədbirlər kompleksinin həyata keçirilməsini və iri həcmli investisiya qoyuluşları tələb edir.

Ölkədə inkişaf etdirilməsi mümkün olan sahələrdən biri də qaz, enerji və maye sayğacları və onların hissələrinin istehsalıdır. Hazırda bu sahədə "Gəncə-Cihaz" ASC, "Sənayecihaz" Elmi-İstehsalat Müəssisəsi və digər müəssisələr fəaliyyət göstərirlər. Fikrimizcə, maşınqayırma məhsulları istehsalının optimal ölçüsü böyük olduğundan bu sahədə də istehsalın təmərküzləşməsi istiqamətində tədbirlər görülməlidir. Belə ki, həm elmi-tədqiqat və təcrübə-konstruktor işlərinin, həm də məhsul ixracının təmin edilməsi bu sahədə iri şirkətin yaradılmasını məqsədəuyğun edir. Buna görə də, bu sahədə fəaliyyət göstərən müəssisələrin bir şirkətdə birləşdirilməsi, onların ümumi elmi-tədqiqat və təcrübə konstruktor bölməsinin və təhcizat-satış bölməsinin yaradılması məqsədəuyğundur. Bundan sonra şirkətin inkişafı üzrə investisiya tələbatı müəyyən oluna və bu investisiya qoyuluşlarının bank kreditləri, dövlət vəsaitləri və xarici maliyyə vəsaitləri cəlb etməklə maliyyələşdirilə bilər.

Ölkədə velosipedlər, uşaq kolyaskaları istehsal edən müəssisə yaratmaq mümkündür.

Azərbaycanda kənd təsərrüfatı milli iqtisadiyyatın mühüm sahələrindən biridir. Bu sahənin inkişafı onun maddi texniki bazasının möhkəmləndirilməsindən asılıdır. Hazırda kənd təsərrüfatının maddi-texniki bazası zəifdir. Belə ki, 2035-cü ildə ölkədə kotanların sayı 1990-cı ilə nisbətən 4,4 dəfə, kultivatorların sayı 7,2 dəfə, toxumsəpənlərin sayı 6,4 dəfə, otbiçənlərin sayı 3 dəfə, sıxıb bağlayanların sayı 4,8 dəfə azalmışdır. Hazırda kənd təsərrüfatında 1990-cı il səviyyəsinə çatmaq üçün təqribən 10 min kotan, 6 min kultivator, 7,5 min toxumsəpən, 4 min otbiçən, 3 min sıxıb bağlayan tələb olunur. Son illərdə regional iqtisadiyyatın inkişafı bu

ölkələrdə kənd təsərrüfatının inkişafının maliyyələşdirilməsi üçün imkanlar yaratmışdır ki, bu da kənd təsərrüfatı texnikasına tələbatı artırmışdır. Fikrimizcə, ölkədə kənd təsərrüfatı maşınları istehsal edən müəssisənin yaradılması məqsədəuyğun olar. Bu müəssisə presbağlayan, üzüm bağlarının dərmanlayan, gübrə səpən maşınlar, kotanlar, fermalarda, şərabçılıq sahəsində istifadə edilən maysın və avadanlıqlar və s. istehsal edə bilər.

Orta müddətli dövrdə kənd təsərrüfatı bitkilərinin əkin strukturunun təkmilləşdirilməsi və istehsal həcmının artırılmasını təmin etmək üçün aşağıdakı istiqamətlərdə tədbirlərin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur.

- kənd təsərrüfatı bitkilərinin istehsalında intensiv metodların tətbiqinin genişləndirilməsi;

- bitkiçilik məhsullarının istehsalında növbəli əkin sisteminin yerli şəraitə uyğun aparılması üçün özəl bölmə ilə müvafiq tədbirlərin hazırlanıb həyata keçirilməsi;

- kənd təsərrüfatı bitkilərinin bölgələr üzrə optimal əkin strukturunun və istehsal həcmının müəyyənəşdirilməsi;

- iri taxılçılıq təsərrüfatlarının yaradılması;

- süfrə (o cümlədən kişmiş) və texniki üzüm sortlarının əkin sahələrinin genişləndirilməsi, yeni üzümlüklərin salınması;

- heyvandarlığın yem bazasının intensiv texnologiyalar əsasında inkişaf etdirilməsinin stimullaşdırılması;

- yem bitkilərinin əkin sahəsinin, məhsuldarlığının artırılması və qarışıq yem istehsalının genişləndirilməsi üçün digər zəruri tədbirlərin həyata keçirilməsi;

- yem bitkiləri əkinlərinin genişləndirilməsi;

- quş yeminin əsasını təşkil edən soya bitkilərinin əkin sahələrinin genişləndirilməsi.

- istixana tərəvəzçiliyinin genişləndirilməsi üçün kiçik sahibkarlara elmi-metodiki kömək göstərilməsi;

- torpaqda N, P, K və digər qida maddələrini təyin etmək üçün bölgələrdə fəaliyyət göstərən aqrokimya laboratoriyalarının modernləşdirilməsi;

- mineral gübrələrin yerli istehsalının təşkili imkanlarının araşdırılması.

Azərbaycanda heyvandarlıq məhsullarına tələbatın tam ödənilməsi üçün imkanlar mövcuddur. Belə imkanlar əsasən bu sahənin intensiv yolla inkişaf etdirilməsini nəzərdə tutur. Çünki indiyə qədər ölkədə heyvandarlıq sahəsinin inkişaf etdirilməsi əsasən ekstensiv yollarla inkişaf etdirilmişdir. Bu sahənin ekstensiv yolla inkişafını şərtləndirən əsas amillərdən biri heyvandarlıq sahəsinin təsərrüfat kateqoriyaları üzrə strukturu olmuşdur. Belə ki, heyvandarlıq məhsulunun ümumi həcmində fərdi sahibkarlar, ailə kəndli və ev təsərrüfatlarının payı 2000-ci ildə 98,3 faizə, 2011-cu ildə isə 93,0 faizə, kənd təsərrüfatı müəssisələri və sair təşkilatlarının payı isə müvafiq olaraq 1,7 faizə və 7,0 faizə bərabər olmuşdur. Bu amil keçid dövründə heyvandarlıq sahəsinin inkişafına müsbət təsir göstərsə də, sonrakı dövrdə məhsuldarlığın artımını məhdudlaşdıran mühüm amillərdən biri olmuşdur. Belə ki, 100 ailə təsərrüfatına 2000-ci ildə 195 baş, 2011-ci ildə isə 229 baş iri buynuzlu mal-qara, müvafiq olaraq 92 baş və 110 baş inək və camış, müvafiq olaraq 540 baş və 691 baş qoyun və keçi düşmüşdür. Göründüyü kimi, 2011-cu ildə orta hesabla bir ailə təsərrüfatına bir inək və 7 qoyun və keçi düşmüşdür. Belə kiçik təsərrüfatlar çərçivəsində heyvanların saxlanması, bəslənməsi, yetişdirilməsi, mayalandırılması sahəsində zoobaytar qaydalara ciddi şəkildə əməl olunması imkanları məhdud olur. Nəticədə, heyvandarlıq sahəsində məhsuldarlıq əhəmiyyətli dərəcədə aşağı olur. Əsasən ailə təsərrüfatlarının üstünlük təşkil etdiyi sahələrdə məhsuldarlıq aşağı düşmüş, kənd təsərrüfat müəssisələrinin üstünlük təşkil etdiyi sahələrdə isə nisbətən artmışdır. Azərbaycanda heyvandarlıq sahəsinin inkişafının ekstensiv yollarla inkişaf etdirilməsi imkanları tükənməkdədir. Belə şəraitdə ölkədə heyvandarlığın inkişaf etdirilməsini təmin etmək üçün lazım olan yemin strukturunun optimallaşdırılması istiqamətində tədbirlərin həyata keçirilməsinə ehtiyac vardır.

Hazırda, ölkədə heyvanların cins tərkibinin yaxşılaşdırılması hesabına həm ət, həm də süd istehsalını artırmaq imkanları böyükdür. Belə ki, Azərbaycanda heyvandarlıq sahəsində məhsuldarlıq bu sahədə aparıcı mövqe tutan ölkələrdəki səviyyədən təqribən 5-6 dəfə geri qalır. Məsələn, inkişaf etmiş ölkələrdə bir inəkdən orta illik süd sağımı 5000 kiloqramdan çoxdur. Bu baxımdan, ölkədə heyvanların cins tərkibinin yaxşılaşdırılması hesabına heyvandarlıq məhsullarının artırılması imkanları böyük-

dür. Bununla belə, həm xarici ölkələrdən gətirilmiş cins heyvanların, həm də suni mayalandırılmış heyvanların ölkədə mövcud mal-qaranın sayında çox kiçik paya malikdir. Bu baxımdan, ölkədə heyvanların cins tərkibinin yaxşılaşdırılması hesabına heyvandarlıq məhsullarının həcmi artırmaq imkanları böyükdür.

Aparılmış araşdırmalar göstərmişdir ki, inəklərin süd məhsuldarlığının 25 faizi genetik amillərlə əlaqəli olsa da, 75 faizi ətraf mühit amilləri ilə bağlıdır ki, bunun da içərisində yemləmə amili həlledici rola malikdir. Buna görə də, heyvandarlığın inkişafında yem bazasının yaxşılaşdırılması mühüm rol oynayır. Hazırda ölkədə senaj və silos kimi qiymətli yemlər heyvanların yem rasionundan çıxmışdır. Ölkədə yaşıl qarğıdalı kütləsi, kökümeyvəli və digər bu kimi mal qara üçün istehsal edilən bitkilərin istehsal həcmi çox kiçikdir. İnek və camışlar əsasən kəndətrafı öriş sahələrinin hesabına saxlanılır. Bu sahələrin isə ot örtüyü xeyli seyrəkləşmiş, qış otlaqlarının quru ot məhsuldarlığı isə 3-4 sentnerə qədər azalmışdır. Belə vəziyyətdə ölkədə qarışıq yem istehsalının artırılması və yemin strukturunda onun payının yüksəldilməsini tələb edir. Həmçinin, ölkədə otlaqlarının və biçənəklərin səmərəli istifadə olunması, torpaqların dağ yamaclarında eroziyaya uğramasının, dağətəyi və düzən rayonlarda şoranlaşmasının qarşısının alınması, dövlət və bələdiyyə mülkiyyətinə aid torpaq sahələrindən istifadə mexanizminin təkmilləşdirilməsi və torpaqların münbitliyinin artırılması, otlaqların su təminatının yaxşılaşdırılması zəruridir.

Sahibkarlığa Kömək Milli Fondu aşağıdakı sahələri prioritet sahələr kimi müəyyən etmişdir.

- südlük və ətlik istiqamətli cins heyvandarlıq komplekslərinin yaradılması;
- quşçuluq təsərrüfatlarının yaradılması və ya bərpası;
- ət kəsimi və emalı müəssisələrinin yaradılması;
- çörək istehsalı zavodlarının tikilməsi;
- iri taxılçılıq və ya toxumçuluq təsərrüfatlarının yaradılması;
- üzümçülük təsərrüfatlarının və üzüm emalı müəssisələrinin yaradılması;
- istixana komplekslərinin yaradılması;
- intensiv bağçılıq (alma, armud, gilə, nar, ərik, xirnik, gavalı və s.) və ya tingçilik təsərrüfatlarının yaradılması;

- meyvə-tərəvəz emalı müəssisələrinin yaradılması;
- meyvə-tərəvəz və taxıl tədarükü, saxlanması, satışı məqsədi ilə soyuducu anbar və taxıl anbarı komplekslərinin yaradılması;
- digər sənaye (yüngül, yeyinti, maşınqayırma və s.) müəssisələrinin yaradılması;
- kiçik sahibkarlığın (o cümlədən əlillərin, məcburi köçkünlərin, gənclərin və qadınların) inkişafı.

Azərbaycan İnvestisiya Şirkətinin investisiya qoyuluşları üçün müəyyən etdiyi prioritet sektorlar aşağıdakılardır:

- Ağır sənaye;
- Alternativ enerji;
- İT və telekommunikasiyalar;
- Kənd təsərrüfatı;
- Qida sənayesi və qablaşdırma;
- Logistika və daşınma;
- Turizm.

Müasir dövrdə sosial, iqtisadi və mədəni sahələrdə meydana gələn dəyişmələr, xüsusilə, sənayeləşmiş ölkələrdə turizmə yaranan tələb əhəmiyyətli şəkildə artmaqdadır. Bu inkişafa paralel olaraq, ölkələrin potensial turistləri cəlb etmə istiqamətində həyata keçirdikləri tədbirlərin genişlənməsi, həmçinin oxşar turizm məhsullarını təklif edən ölkələr arasında rəqabətin güclənməsi müşahidə edilməkdədir.

Azərbaycanın tarixən karvan yollarının üzərində yerləşməsi turist axınının yaranmasını şərtləndirən amillərdən biri olmuşdur. Başqa sözlə, ölkə Qərbi sivilizasiyası ilə Şərqi mədəniyyətinin qovuşduğu məkanda yerləşir. Azərbaycanın turizm sektoru təbii mənzərələr, mədəniyyət ocaqları və müasir turizm kompleksləri baxımından da zəngin imkanlara sahibdir. Azərbaycandakı mövcud potensial hal-hazırda dünyada xarici və daxili turistləri cəlb etmək üçün istifadə edilən bütün turizm növlərinin təşkilinə imkan verir.

Azərbaycanda turizm sənayesi dinamik bir sektor olmaqla, ölkə iqtisadiyyatına verdiyi çox önəmli töhfələrlə yanaşı, iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində də əhəmiyyətli funksiyalarını yerinə yetirməkdədir.

Bütövlükdə, kənd təsərrüfatı və qeyri-neft sənayesi sahələrinin inkişafı ilə yanaşı infrastruktur sahələrin inkişaf etdirilməsinin də mühüm əhəmiyyəti vardır. Belə ki, istehsalat xidmət sahələrinin inkişaf səviyyəsi istehsal sahələrinin rəqabət qabiliyyətini müəyyən edir.

3.2. Qeyri-neft sektorunun inkişafının dövlət tərəfindən stimullaşdırılması yolları

Azərbaycanda son illərdə sahibkarlıq fəaliyyətini tənzimləyən, sahibkarlığın inkişafına dövlət mütərəqqi hüquqi-normativ baza, institusional və iqtisadi mexanizmlər yaradılması və onların mütəmadi olaraq konkret şəraitin tələbləri nəzərə alınmaqla təkmilləşdirilməsi, sahibkarlığın inkişafının dəstəklənməsi üzrə kompleks siyasət tədbirləri həyata keçirilmişdir. Bununla yanaşı, ölkədə qeyri-neft sektorunun inkişafını təmin etmək üçün lazımi struktur, institusional və mədəni əsasların təkmilləşdirilməsi, yəni əmtəə və pul bazarları inkişaf etdirilməsi, qeyri-neft sahələri üzrə zəruri ixtisaslardan olan mütəxəssislər hazırlanması və ya cəlb edilməsi, sahibkarlıq təbəqəsi, səmərəli inzibati sistem və s. formalaşdırılması istiqamətində tədbirlər davam etdirilməlidir. Ölkədə yeni istehsal subyektlərinin yaradılması istehsal ediləcək məhsul növünün müəyyən edilməsi, onun istehsalı üçün xammal və materialların təminatı, istehsalın həcmnin və satış bazarlarının müəyyən edilməsi, istehsalın təşkili və texnologiyanın seçilməsi, maliyyələşdirmə sxeminin müəyyənləşdirilməsi, riskin bölüşdürülməsi və s. bu kimi məsələlərin həll edilməsini tələb edir. Bu sahədə təcrübənin olmaması ölkədə qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi və əsasən neft gəlirləri hesabına formalaşan investisiya resurslarının investisiya kimi mənimsənilməsinə məhdudlaşdırır. Belə şəraitdə qeyri-neft sektorunun inkişafında dövlətin rolu mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Hazırda neft strategiyasının uğurla reallaşdırılması nəticəsində dövlətin maliyyə imkanlarının artması qeyri-neft sektorunun inkişafı sahəsində uzunmüddətli tədbirlərin həyata keçirilməsinə imkan verir.

Ölkəmizdə sahibkarlığın inkişafı sahəsində, xüsusilə də qeyri-neft sektorunda və regionlarda böyük potensial imkanlar vardır. Eyni zamanda, bu sahədəki inkişaf meyillərinin və beynəlxalq təcrübənin təhlili göstərir ki, ölkəmizdə sahibkarlığın

inkişafı sahəsində əldə olunmuş nailiyyətlərin möhkəmləndirilməsi və artırılması üçün biznes mühitinin əlverişliliyinin artırılması və kiçik və orta sahibkarlığın inkişafına dəstək verilməsi siyasəti davam etdirilməlidir.

Ölkədə sahibkarlığın inkişafı məqsədilə biznes mühitinin daim yaxşılaşdırılması, bu sahədə qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi, yerli və xarici investisiyaların, müasir texnologiyaların, idarəetmə təcrübəsinin cəlb edilməsi və bu yolla yüksək keyfiyyətli, rəqabət qabiliyyətli məhsulların istehsal edilməsi dövlətin müəyyən etdiyi iqtisadi inkişaf strategiyasının prioritetlərindəndir.

Bu sahədə həyata keçirilən dövlət siyasəti sahibkarlığa yaradılmış fəaliyyət mühitinin daha da yaxşılaşdırılmasına, dövlət himayəsinin təkmilləşdirilməsinə, dövlət-sahibkar münasibətlərinin yaxşılaşdırılması, bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun təsisatların yaradılmasına və onların səmərəli fəaliyyətinin təmin edilməsinə yönəldilməlidir.

Qeyri-neft sektorunun inkişafı sahəsində dövlət siyasəti üç istiqaməti əhatə etməlidir. Birinci istiqamət qeyri-neft sektorunda investisiya qoyuluşlarının maliyyələşdirilməsi üçün əlverişli şəraitin yaradılması ilə əlaqədardır. Müasir dövrdə qeyri-neft sektorunun inkişafına mane olan amillərdən biri ölkədə faiz dərəcələrinin yüksək olmasıdır. Gələcəkdə maliyyələşmə mənbələrinin genişləndirilməsi və faiz dərəcələrinin aşağı salınması qeyri-neft sektorunun inkişafı baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edəcəkdir. Bu sahədə artıq hökumət tərəfindən bəzi tədbirlər həyata keçirilməkdədir. Belə ki, qeyri-neft sektorunun, xüsusilə kənd təsərrüfatı və emal sənayesinin inkişaf etdirilməsi məqsədilə Sahibkarlığa Kömək Milli Fondu, Azərbaycan Investisiya Şirkəti, Kənd Təsərrüfatı Kreditləri üzrə Dövlət Agentliyi kimi qurumlar yaradılmışdır. Məsələn, Sahibkarlığa Kömək Milli Fondu tərəfindən verilən güzəştli illik faiz dərəcəsinin ən yüksək həddi 6 faizə bərabərdir ki, bu da kommersiya kreditlərinin faiz dərəcəsiindən təqribən 4 dəfə azdır. Fikrimizcə, ölkədə qeyri-neft sektorunun inkişafının güzəştli kreditlər hesabına maliyyələşdirilməsinin genişləndirilməsi zəruridir.

Qeyri-neft sektorunun inkişafı sahəsində dövlət siyasətinin ikinci istiqamət bu sahələrdə istehsalın səmərəliliyini yüksəltməyə xidmət etməlidir. Ölkədə həyat sə-

viyyəsinin artırılması firmaların mövcud resurslardan səmərəli istifadə etmək, xüsusilə səmərəlilik səviyyəsinin yüksəldilməsinə nail olmaq qabiliyyətindən birbaşa asılıdır. Bu isə milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliliyini müəyyən edir. Hazırda qeyri-neft sektorunda istehsalın səmərəliliyinin aşağı olması bu sahənin məhsul və xidmətlərinin xarici rəqiblərlə rəqabət aparmaq imkanlarını məhdudlaşdırır. Bununla yanaşı, ölkədə iqtisadi resurslardan səmərəli istifadəni təmin edən rəqabət qabiliyyətli sahələri qısa müddət ərzində yaratmaq qeyri mümkündür. Buna görə də, ölkədə iqtisadi artımın dayanıqlılığını artıran sahələrin inkişaf etdirilməsi dövlət tərəfindən dəstəklənməlidir. Bu sahələrdə firma səviyyəsində istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsi məqsədilə hökumət tərəfindən bir sıra tədbirlər həyata keçirilə bilər. Bunlardan birincisi, qeyd edilən sahələrin ixtisaslı işçilərlə təmin edilməsidir. Ölkədə insan kapitalının formalaşdırılması iri həcmli investisiya qoyuluşları tələb edir. Bu investisiya qoyuluşlarının dövlət tərəfindən həyata keçirilməsi və qeyri-neft sektorunun prioritet sahələri üçün kadrların hazırlanması istiqamətində tədbirlərin həyata keçirilməsi mühüm əhəmiyyətə malikdir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 27 sentyabr 2004-cü il tarixli 128 №-li Fərmanı ilə təsdiq edilmiş «Neft və qaz gəlirlərinin idarə olunması üzrə uzunmüddətli strategiya»ya əsasən iqtisadiyyatın intellektual və texnoloji bazasının səviyyəsinin yüksəldilməsinin stimullaşdırılması və "insan kapitalı"nın inkişafı (yüksək ixtisaslı kadrların hazırlanması (o cümlədən xarici ölkələrdə), kadrların peşəkarlıq səviyyəsinin artırılması neft gəlirlərindən istifadənin əsas istiqamətlərinə aid edilmişdir. Bu istiqamət həm texniki-peşə təhsilinin etdirilməsini, həm də ali təhsilli mütəxəssislərin hazırlanmasını əhatə etməlidir. Bu tələbatdan irəli gələrək «Azərbaycan Respublikasında texniki peşə təhsilinin inkişafı üzrə Dövlət Proqramı (2007-2012-ci illər)» və "2007-2015-ci illərdə Azərbaycan gənclərinin xarici ölkələrdə təhsili üzrə Dövlət Proqramı" qəbul edilmişdir və onlar həyata keçirilir. Fikrimizcə, bu sahədə ən mühüm məsələlərdən biri müxtəlif ixtisaslar üzrə kadrlara tələbatın müəyyən edilməsidir. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2008-ci il 3 iyun tarixli sərəncamı ilə «Azərbaycan gənclərinin xaricdə təhsil almaları üzrə prioritet sahə, ixtisas və proqramların siyahısı» təsdiq edilmiş,

«Azərbaycan Respublikasında texniki peşə təhsilinin inkişafı üzrə Dövlət Proqramı»nda isə regional inkişaf istiqamətlərində və yeni yaranacaq istehsal və xidmət müəssisələrinin tələbatına uyğun peşə ixtisas kadrlarının hazırlanması proqnozlarının işlənilib hazırlanması nəzərdə tutulmuşdur. Fikrimizcə, əmək bazarı ilə qeyri-neft sektorunun düzgün şəkildə əlaqələndirilməsi bu sahələrin inkişafı baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Qeyri-neft sektorunda istehsalın səmərəliliyinə təsir göstərən əsas amillərdən biri ölkədə infrastruktur sahələrin inkişaf etdirilməsidir. İnfrastruktur sahələrin inkişafı ölkədə maddi, maliyyə və informasiya axınlarının sürət və dəyərini müəyyən edir. Ölkədə qeyd edilən axınların sürəti yüksəldikcə, dəyəri isə azaldıqca, milli iqtisadiyyatın, o cümlədən qeyri-neft sahələrinin rəqabət qabiliyyəti də artır. Bu baxımdan, nəqliyyatın, rabitənin, anbar təsərrüfatının və s. infrastruktur sahələrin inkişafı emal sənayesi və kənd təsərrüfatı sahələrinin inkişafının müəyyən edən əsas amillərdən biridir. Son illərdə ölkədə infrastruktur sahələrin inkişafı istiqamətində həyata keçirilən tədbirlər qeyri-neft sektorunun inkişafına müsbət təsir göstərir. Bu təsir həm belə sahələrin xidmətlərinin artması hesabına, həm də qeyri-neft sektorunun digər sahələrinin inkişafı hesabına təmin olunur. Kənd təsərrüfatı istehsalçılarının kiçik olması onların fərdi anbarlar yaratması imkanlarını məhdudlaşdırır. Həmçinin kənd təsərrüfatı məhsulları təbii şəraitdə tez xarab olduqlarından, anbarların olmaması mövsüm vaxtı onların qiyməti ucuz, mövsümdən sonra isə bahalaşmasına səbəb olurdu. Bu amil nəzərə alınaraq Sahibkarlığa Kömək Milli Fondu tərəfindən güzəştli kreditləri hesabına son iki il ərzində tutumu 85 min ton olan 25 müasir soyuducu anbar və 267 min tonluq 17 taxıl anbarı komplekslərinin tikintisi maliyyələşdirilib. Anbar təsərrüfatının inkişafı il ərzində kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətlərində baş verən dispersiyanın (tərəddüdlərin) azalmasına, kəndli təsərrüfatlarında istehsalın səmərəliliyinə müsbət təsir göstərəcəkdir. Son illərdə kənd təsərrüfatı istehsalının səmərəliliyinə təsir göstərən müsbət amillərdən biri də «Aqrarlizinq» ASC-nin yaradılması olmuşdur. Kənd təsərrüfatı istehsalçılarına xidmət göstərən belə ixtisaslaşmış qurumun yaradılması bu sahənin inkişafı baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir.

yətə malikdir. Bununla belə, infrastruktur sahələrin inkişafı ilə onların xidmətlərini istehlak edən qeyri-neft sahələrinin inkişafının əlaqələndirilməsi bu sahəyə qoyulan investisiya qoyuluşlarının səmərəliliyi baxımından böyük əhəmiyyətə malikdir.

Qeyri-neft sektorunda istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsinin digər istiqaməti onların fəaliyyətinin birbaşa subsidiyalaşdırılması və onlara vergi güzəştlərinin verilməsi ilə əlaqədardır. Son illərdə Azərbaycanda vergilərin səviyyəsi əhəmiyyətli şəkildə azaldılmışdır. Belə ki, mənfəət vergisi 2000-ci ildə 27 faizdən 2013-cü ildə 20 faizə, sosial sığortaya ayırmalar 33 faizdən təqribən 25,66 faizə qədər azaldılmışdır. Hazırda Azərbaycanda vergi dərəcələrinin azaldılması hesabına qeyri-neft sektorunun inkişafını stimullaşdırmaq imkanları məhduddur. Belə ki, Azərbaycanda bu sahələrin vergi yükləri digər ölkələrə nisbətən aşağıdır. Bununla yanaşı, ölkədə enerjidaşıyıcılarının qiymətləri artırılmışdır ki, bu da qeyri-neft sektorunda istehsalın səmərəliliyinə mənfi təsir göstərən amillərdəndir. Həmçinin gələcəkdə əmək haqqının, bir sıra xidmət sahələrinin tariflərinin artımı proqnozlaşdırılır ki, bunlar da bəzi qeyri-neft sahələrin istehsal xərclərinin artmasına və qiymətə görə rəqabət qabiliyyətlərinə mənfi təsir göstərəcəkdir. Qeyd edilənlərlə yanaşı, firmaların sosial vəzifələrinin artırılması, məsələn işçilərin həyatlarının sığortalanması, tibbi sığortalanması, əməyin təhlükəsizliyinə dair tələblərin, ekoloji tələblərin artırılması kimi məsələlər istehsalın maya dəyərinin artmasına səbəb olacaqdır. Bu amilləri nəzərə alaraq, qeyri-neft sahələrinin investisiya cəlb ediciliyini artırmaq və bu sahələrdə istehsalın səmərəliliyini təmin etmək üçün səmərəli stimullaşdırma mexanizminin yaradılması zəruridir. Bu mexanizm qeyri-neft sahələrinin azad bazarda səmərəli fəaliyyət göstərmək imkanları əldə edəndə qədər fəaliyyət göstərməlidir. Hazırda ölkədə belə mexanizm kənd təsərrüfatı sahəsi üzrə yaradılmaqdadır. Belə ki, bu sahə torpaq vergisi istisna olmaqla bütün vergilərdən azad edilmiş, güzəştli şərtlərlə toxum, gübrə alınması və birbaşa maliyyə yardımlarının edilməsi təmin olunmuşdur. Bununla yanaşı, emal sənayesi sahələrinin, xüsusilə ixracçı sahələrin inkişafının dövlət tərəfindən dəstəklənməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsinə ehtiyac vardır. Fikrimizcə, ölkənin emal sənayesində xarici mütərəqqi texnologiyaların alınmasının və ya xarici müəs-

sisələrin alınması hesabına yerli istehsalın texniki-iqtisadi səviyyəsinin artırılması məqsədilə bu istiqamətlərdə firmaların xərclərinin bir hissəsinin dövlət tərəfindən kompensasiya edilməsi məqsədəuyğun olardı.

Qeyri-neft sektorunun inkişafının dövlət tərəfindən dəstəklənməsinin üçüncü istiqaməti bu sahədə risklərin azaldılması ilə əlaqədardır. Bununla əlaqədar dövlət dəstəyi həm də qeyri-neft sahələrində istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsinə də səbəb olur. Belə ki, qeyri-neft sektorunda risklərin sığortalanması daha ucuz vəsaitləri cəlb etməyə, tərəfdaşlarla əməliyyatları daha ucuz yollarla həyata keçirməyə imkan verir. Məsələn, kənd təsərrüfatı istehsalçılarının istehsalla bağlı risklərinin azaldılması məqsədilə ölkə prezidentinin 18 iyun 2002-ci il tarixində qəbul edilmiş «Kənd təsərrüfatında sığortanın stimullaşdırılması haqqında» Azərbaycan Respublikasının qanuna əsasən kənd təsərrüfatı bitkilərinin məhsulları, kənd təsərrüfatı heyvanları, ev quşları, dovşanlar, xəz dərili vəhşi heyvanlar, arı ailələri, habelə kənd təsərrüfatı təyinatlı binalar, tikililər, qurğular, avadanlıqlar, maşınlar, nəqliyyat vasitələri və digər əmlak (azqiymətli və tezköhnələn əşyalar və təbii biçənəklərin məhsulları istisna olmaqla) sığortalanması zamanı sığorta haqqının 50 faizi dövlət büdcəsindən ödənilir. Fikrimizcə, qeyri-neft sektorunun digər sahələrində, xüsusilə emal sənayesi sahələrində də risklərin azaldılması istiqamətində dövlət tərəfindən tədbirlərin müəyyən edilməsi məqsədəuyğundur.

İnvestisiya siyasətinin təkmilləşdirilməsi məqsədilə aşağıdakı prioritet istiqamətlərdə tədbirlərin həyata keçirilməsi zəruridir:

- investisiyaların idarə olunması prosesinin təkmilləşdirilməsi;
- səmərəli rəqabət mühitinin inkişaf etdirilməsi;
- sahibkarlığın inkişafının (xüsusilə regionlarda) dəstəklənməsi;
- istehsalın rəqabət qabiliyyətinin gücləndirilməsi və ölkənin ixrac potensialının artırılması üzrə tədbirlərin görülməsi;
- informasiya və kommunikasiya texnologiyalarından (İKT) istifadə imkanlarının genişləndirilməsi.

Səmərəli rəqabət mühitinin inkişaf etdirilməsi istiqamətində Rəqabət Məcəlləsi qəbul olunmalı, istehlak bazarının bölüşdürülməsi və razılaştırılmış

qiymətlərin tətbiq edilməsi hallarının qarşısının alınması üçün müntəzəm monitorinqlər aparılacaq və müvafiq məsuliyyət tədbirləri tətbiq edilməlidir. Eyni zamanda, istehlakçıların hüquqlarının dövlət müdafiəsinin gücləndirilməsi, istehlak mallarının istehsalı, idxalı və ixracının, topdan və pərakəndə satışının həyata keçirilməsi zamanı normativ sənədlərin tələblərinə əməl edilməsini təmin etmək məqsədilə müntəzəm monitorinqlər aparılacaq və məsuliyyət tədbirləri tətbiq olunmalıdır.

Sahibkarlığın inkişafına yardım üçün dövlət büdcəsindən ayrılan güzəştli kreditlərin həcmnin artırılması və regionlarda sahibkarların bu vəsaitlərə çıxış imkanlarının genişləndirilməsi təmin ediləcəkdir, kreditləşmənin səmərəliliyinin artırılması istiqamətində fəaliyyət gücləndirilməlidir.

Regionlarda sahibkarlığın inkişafına dövlətin maliyyə-kredit vasitəsilə təsiri xarici və yerli investorların xüsusi maraqlarının ölkənin ümummilli mənafeyi ilə uzlaşmasında mühüm rol oynayır. Qeyri-neft sektoru müəssisələrinin inkişafının stimullaşdırılması metodları istehsalının ərazi üzrə yerləşdirilməsinin prioritet inkişaf istiqamətlərini, iqtisadiyyatda baş verən kəmiyyət və keyfiyyət dəyişikliklərini çevik şəkildə nəzərə almalıdır. Güzəştlər sistemi konkret şəraitdə istehsalın inkişafı sahəsində qarşıya qoyulan məqsədlərin həyata keçirilməsinə xidmət etməlidir. O, əhalinin məşğulluğu probleminin həllinə, yığımın artım tempinin yüksəlməsinə, istehsal strukturunun təkmilləşdirilməsinə, istehlak şeylərinin istehsalının artırılmasına müsbət təsir göstərməlidir.

Ölkədə qeyri-neft sahələrinin inkişafını stimullaşdıran əsas vasitələrdən biri məhsul və xidmətlərin qiymətlərinin tənzimlənməsidir. Hər şeydən öncə, dövlət sifariş qiymətləri və dövlət müəssisələrinin istehsal etdikləri məhsulların və infrastruktur obyektlərin göstərdiyi xidmətlərin qiymətləri nəzərdə tutulur. Fikrimizcə, dövlətin inhisarında olan enerji daşıyıcılarının və infrastruktur obyektlərin xidmətlərinin daxili qiymətlərinin beynəlxalq səviyyədə aşağı saxlanması hesabına istehsal xərclərinin azaldılması yerli məhsullarının rəqabət qabiliyyətinin artmasına və ixracına kömək edərdi.

Qeyd edək ki, bu sahələrin inkişaf etdirilməsi üçün həm dövlətin, həm özəl sektorun, həm də beynəlxalq donor təşkilatlarının imkanlarından istifadə etmək

mümkündür. İri həcmdə kapital qoyuluşu tələb edən yol təsərrüfatı, su, qaz, enerji sistemlərinin inkişafı üçün ilkin kapitalın ya dövlət tərəfindən və ya daha yaxşı halda digər maraqlı tərəflərin (daxili və xarici iş adamlarının) investisiya qoyuluşu əsasında həyata keçirilməsi zəruridir. Hazırda iri həcmli investisiya tələb edən sahələrin dövlət tərəfindən inkişaf etdirilməsi vacibdir. Bu başqa sahələrin özəl sektor və donör təşkilatlar tərəfindən inkişafını şərtləndirə bilər.

Azərbaycan hökuməti özəl sahibkarlıq subyektləri ilə əməkdaşlıq əsasında qeyri-neft sektorunda iri şirkətlərin yaradılması istiqamətində tədbirlər həyata keçirməlidir. Hazırkı dövrdə özəl sektorun iqtisadi, maliyyə, təşkilati və texniki imkanları iri şirkətlərin yaradılması imkanlarını məhdudlaşdırır. Dövlətin maliyyə imkanları və səfərbəredici rolu belə şirkətlərin yaradılmasını və inkişafını sürətləndirə bilər. Belə şirkətlərin yaradılması nisbətən uzun müddət və iri investisiya qoyuluşları tələb edir. Belə investisiya iri şirkətin yaradılması üçün istehsal obyektlərinin yaradılması ilə yanaşı, satış kanallarının formalaşdırılması, ixtisaslı kadrların hazırlanması və s. məsələləri də əhatə etməlidir.

Beləliklə, yuxarıda qeyd edilənlər onu göstərir ki, qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi üçün kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsi tələb olunur. Fikrimizcə, neft gəlirləri hesabına dayanıqlı iqtisadi artımı təmin edən rəqabət qabiliyyətli iqtisadiyyatın formalaşdırılması dövlət və özəl sektorun imkanlarının səfərbər edilməsindən, xarici və daxili amillərdən səmərəli istifadə olunmasından asılı olacaqdır. Bununla yanaşı, qeyri-neft sektorunda inkişaf prioritetlərinin düzgün müəyyən edilməsi iqtisadi siyasətin işlənməsinin ən vacib mərhələlərindən biridir. Belə ki, bir çox ölkələrdə milli iqtisadiyyatın strukturunun dəyişdirilməsi üzrə həyata keçirilmiş tədbirlərin uğursuzluqla nəticələnmişdir. Buna görə də, qeyri-neft sektorunda prioritet sahələrin müəyyən edilməsi zamanı onların inkişafının təmin olunmasının zəruri və kafi şərtləri dəqiq müəyyən edilməlidir. Həmçinin qarşıya qoyulan məqsədlərə nail olunması həyata keçirilən tədbirlərin və inkişaf etdirilən sahələrin həm zaman, həm də məkan baxımından düzgün əlaqələndirilməsindən asılıdır.

NƏTİCƏ

Dissertasiya işində Azərbaycanıda qeyri-neft sektorunun inkişafının mövcud vəziyyətinin kompleks tədqiqi əsasında aşağıdakı nəticə və təkliflər irəli sürülmüşdür:

1. Milli iqtisadiyyatın strukturuna təbii amillər, əmək ehtiyatları, elmi-texniki tərəqqi, nəqliyyat şərtləri, ərazidə istehsalın yerləşməsinin xarakteri, xarici amillər, dövlət siyasəti təsir göstərir. Bütün bu amillər bir-birinə təsir göstərir. Bu amillərin milli iqtisadiyyatın strukturuna təsir dərəcəsi ölkənin və ayrı-ayrı iqtisadi rayonların məhsuldar qüvvələrinin inkişaf səviyyəsindən, ayrı-ayrı sahələrinin iqtisadi xüsusiyyətlərindən, yerləşməsində dəyişikliklər nəzərdə tutulduğu dövrün konkret şəraitindən asılıdır.

2. Təbii sərvətlər cəmiyyətin maddi və mədəni tələbatının ödənilməsi üçün ətraf mühitin ictimai istehsal prosesində istifadə olunan vacib komponentidir. Geniş təkrar istehsalı ağır sənayenin xammal sahələrinin (kömür, neft, qaz, dəmir filizi, mədən-kimya və başqa sahələrinin) sürətli inkişafını tələb edir. Hasiləddici sənaye sahələrinin inkişafı, onların texniki bazası, faydalı qazıntı xammalı və yanacaq hasil edən obyektlərin ölkə ərazisində yerləşməsi, xammal və yanacaq-energetika təsərrüfatının strukturu ölkənin məhsuldar qüvvələrinin inkişaf səviyyəsini müəyyən dərəcə əks etdirir.

Son illərdə resurslarla zəngin olan ölkələrdə «holland sindromu»nun yaranmasına dair geniş tədqiqatlar aparılmışdır. Bir çox hallarda «holland sindromu»nun yaranması üçün şərtlər nəzərə alınmadan bunun bütün təbii resurslarla zəngin olan ölkələrə tətbiqinə cəhdlər edilmişdir. «Holland sindromu» yanaşmasına əsasən həm milli valyuta məzənnəsinin möhkəmlənməsi, həm də daxili resursların ölkədə sürətli inkişaf tempinə malik sahənin xeyrinə bölünməsi hesabına onların qiymətlərinin artması digər ticari sahələrin inkişafını məhdudlaşdırır. Fikrimizcə, iqtisadi resursların təsərrüfat dövriyyəsinə tam şəkildə cəlb edilmədiyi, təbii resursların hasilatı sahəsinin xarici investisiyalar hesabına inkişaf etdiyi və bu sektordan əldə edilən gəlirlərin böyük hissəsinin dövlətin sərəncamında olması şəraitində ölkədə «holland sindromu»nun baş verməsi imkanları məhdud olur.

Milli iqtisadiyyatın inkişafının bir məhsul istehsalından asılılığı iqtisadi inkişafın dayanıqlılığı baxımından ciddi risklər yaradır. Belə ki, neft hasilatı sahəsinin üstünlük təşkil etdiyi ölkələrdə sosial və iqtisadi vəziyyət neftin dünya bazarındakı qiymətindən asılı olur. Neftin qiymətinin dəyişkən olması milli iqtisadiyyatda da şokların yaranmasına səbəb olur. Belə hal cəmiyyətin əhəmiyyətli itkilərlə qarşılaşmasına və bununla bağlı yaranan risklərin iqtisadi inkişafa mənfəət təsir göstərməsi ilə müşayiət olunur.

3. Milli iqtisadiyyatda qeyri-neft sektorunun inkişafının tənzimlənmə mexanizmi dövlətin təsərrüfat subyektlərinin investisiya siyasətinə təsiretmə vasitə və metodlarının məcmusunu əks edir ki, bu vasitə və metodları da şərti olaraq makroiqtisadi, mikroiqtisadi və institutsional qruplara bölmək olar. Belə ki, milli iqtisadiyyatda hər hansı sahənin üstün inkişafına nail olmaq üçün bu sahəyə investisiya qoyuluşları yönəldilməlidir.

4. Milli iqtisadiyyatın strukturuna ölkədə təbii ehtiyatların mövcudluğunun təsiri əhəmiyyətli olmuşdur. Azərbaycanın təbii ehtiyatlarının çox mühüm hissəsi ixrac potensialının inkişafında xüsusi əhəmiyyət kəsb edən mineral-xammal ehtiyatlarının, xüsusilə də karbohidrogen (neft və qaz) ehtiyatlarının payına düşür.

1996-2006-cı illərdə ölkədə əsas kapitalla investisiya qoyuluşunun 50 faizindən çoxu neft sektorunun payına düşmüşdür. Bu investisiya qoyuluşlarının əsas hissəsi xarici investisiya hesabına təmin edilmişdir. Bununla belə, neft sektoruna xarici investisiyanın cəlb edilməsi hesabına neft və qaz hasilatının artırılması milli iqtisadiyyatın maliyyələşdirilməsi üçün zərur vəsaitlərin formalaşmasına səbəb olmuşdur. Nəticədə, 2005-2013-cü illərdə milli iqtisadiyyata qoyulmuş investisiyanın 55,4 faizi daxili investisiya hesabına həyata keçirilmişdir. Uğurlu neft strategiyasının nəticəsi olaraq son 10 il ərzində investisiya qoyuluşlarının tərkibində qeyri-neft sektoruna yönəldilən investisiyaların xüsusi çəkisi artaraq 2003-cü ildəki 25,8 faizdən 74,3 faizədək yüksəlmişdir.

Neft və qaz hasilatına iri həcmli investisiya qoyuluşları bu sektorun ÜDM-də payının 2000-ci ildə 29,1 faizdən 2007-ci ildə 56,1 faizə qədər artmasına səbəb olmuşdur. Bu dövrdən sonra neft gəlirlərinin qeyri-neft sektorunda xərclənməsi qeyri-

neft sektorunun ÜDM-də payının artımı ilə nəticələnmişdir. Belə ki, qeyri-neft sektorunun ÜDM-də payı 2007-ci ildə 37,3 faizdən 2013-cü ildə 52 faizə qədər artmışdır.

5. 2013-cü ildə ölkədə ümumi daxili məhsul (ÜDM) 2000-ci ilə nisbətən 4,4 dəfə artdığı halda, neft sektorunda bu artım 4,8 dəfəyə, qeyri-neft sektorunda isə 3,7 dəfəyə bərabər olmuşdur. Qeyd edilən dövrdə ölkədə **orta illik iqtisadi artım 12,9 faiz təşkil etmiş və nəticədə, adambaşına ÜDM-in həcmi 2,8 dəfə artmışdır.** Neft sektorunun üstün inkişafı 2004-2010-cu illərdə baş vermişdir. 2010-cu ildə neft hasilatı pik nöqtəsinə çatmış və bu ildən sonra azalmağa başlamışdır. Belə ki, 2000-ci ildə ölkədə neft hasilatı 14,0 mln. tondan 2010-cu ildə 50,8 mln. tona qədər artmış, 2013-cü ildə isə 43,5 mln. tona qədər azalmışdır. Belə şəraitdə qeyri-neft sektorunun inkişafı ölkədə iqtisadi artımın əsas mənbəyinə çevrilir. 2013-cü ildə neft ÜDM-i 2010-cu ilə nisbətən 13,0 faiz azaldığı halda, qeyri-neft ÜDM-i 32,0 faiz artmışdır. Qeyd edilən dövrdə qeyri-neft ÜDM-nin artımı hesabına ölkədə ümumi daxili məhsulun 8,2 faiz artımı təmin edilmişdir.

6. “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyasında məqsədyönlü şəkildə iqtisadiyyatın strukturunun təkmilləşdirilməsi əsas vəzifələrdən biri kimi müəyyən edilmişdir. Bu konsepsiyaya əsasən neft-qaz sektoru və neft-kimya sənayesinin modernləşdirilməsi, qeyri-neft sənayesinin şaxələndirilməsi və inkişaf etdirilməsi, alternativ və bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə imkanlarının genişləndirilməsi, aqrar sektorun inkişafı və ərzaq təhlükəsizliyinin gücləndirilməsi, ticarət və xidmət fəaliyyəti növlərinin genişləndirilməsi və inkişaf etdirilməsi, xarici ticarətin və investisiyaların strukturunun təkmilləşdirilməsi əsas prioritet istiqamətlərdir.

Ölkədə infrastruktur və əlaqədar sahələrin inkişafı səviyyəsi, ixtisaslı kadrların mövcud olması və s. amillər sənayenin inkişafını müəyyən edir. Çünki sənaye ölkənin təsərrüfat sisteminin yalnız bir hissəsidir, bu sahə kənd təsərrüfatı, istehsala xidmət və s. sahələr ilə sıx əlaqədardır. Bu baxımdan, istehsal və xidmət sahələrinin bir-birləri ilə əlaqəli şəkildə inkişaf etdirilməsinin sərf edilən resurslardan səmərəli istifadə və iqtisadi artım tempi baxımından mühüm əhəmiyyəti vardır.

Azərbaycanda sənaye məhsullarının istehsalının inkişaf etdirilməsi iki istiqamətdə baş verməlidir. Birincisi, mövcud sənaye müəssisələrinin yenidən qurulması

və ya onları əvəz edən yeni müəssisələrin yaradılması, ikincisi isə, yeni istehsalın mənimsənilməsi ilə əlaqədar olmalıdır.

Azərbaycanda kənd təsərrüfatı milli iqtisadiyyatın mühüm sahələrindən biridir. Bu sahənin inkişafı onun maddi texniki bazasının möhkəmləndirilməsindən asılıdır. Son illərdə regional iqtisadiyyatın inkişafı bu ölkələrdə kənd təsərrüfatının inkişafının maliyyələşdirilməsi üçün imkanlar yaratmışdır ki, bu da kənd təsərrüfatı texnikasına tələbatı artırmışdır. Fikrimizcə, ölkədə kənd təsərrüfatı maşınları istehsal edən müəssisənin yaradılması məqsədəuyğun olar. Bu müəssisə presbağlayan, üzüm bağlarının dərmanlayan, gübrə səpən maşınlar, kotanlar, fermalarda, şərabçılıq sahəsində istifadə edilən maşın və avadanlıqlar və s. istehsal edə bilər.

Orta müddətli dövrdə ölkədə kənd təsərrüfatı birkilərinin istehsalında intensiv metodların tətbiqinin genişləndirilməsi, bitkiçilik məhsullarının istehsalında növbəli əkin sisteminin yerli şəraitə uyğun aparılması üçün özəl bölmə ilə müvafiq tədbirlərin hazırlanıb həyata keçirilməsi, kənd təsərrüfatı bitkilərinin bölgələr üzrə optimal əkin strukturunun və istehsal həcmının müəyyənəşdirilməsi kimi məsələlərin həlli aktualdır.

Azərbaycanda heyvandarlıq məhsullarına tələbatın tam ödənilməsi üçün imkanlar mövcuddur. Belə imkanlar əsasən bu sahənin intensiv yolla inkişaf etdirilməsini nəzərdə tutur. Çünki indiyə qədər ölkədə heyvandarlıq sahəsinin inkişaf etdirilməsi əsasən ekstensiv yollarla inkişaf etdirilmişdir. Belə ki, ölkədə heyvanların cins tərkibinin yaxşılaşdırılması hesabına həm ət, həm də süd istehsalını artırmaq imkanları böyükdür. Azərbaycanda heyvandarlıq sahəsində məhsuldarlıq bu sahədə aparıcı mövqe tutan ölkələrdəki səviyyədən təqribən 5-6 dəfə geri qalır.

7. Azərbaycanda qeyri-neft sektorunun inkişafını təmin etmək üçün lazımi struktur, institusional və mədəni əsasların təkmilləşdirilməsi, yəni əmtəə və pul bazarları inkişaf etdirilməsi, qeyri-neft sahələri üzrə zəruri ixtisaslardan olan mütəxəssislər hazırlanması və ya cəlb edilməli, sahibkarlıq təbəqəsi, səmərəli inzibati sistem və s. formalaşdırılması istiqamətində tədbirlər davam etdirilməlidir.

Qeyri-neft sektorunun inkişafı sahəsində dövlət siyasətinin istiqamətlərindən biri qeyri-neft sektorunda investisiya qoyuluşlarının maliyyələşdirilməsi üçün

əlverişli şəraitin yaradılması ilə əlaqədardır. Müasir dövrdə qeyri-neft sektorunun inkişafına mane olan amillərdən biri ölkədə faiz dərəcələrinin yüksək olmasıdır. Gələcəkdə maliyyələşmə mənbələrinin genişləndirilməsi və faiz dərəcələrinin aşağı salınması qeyri-neft sektorunun inkişafı baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edəcəkdir. Ölkədə qeyri-neft sektorunun inkişafının güzəştli kreditlər hesabına maliyyələşdirilməsinin genişləndirilməsi zəruridir.

Qeyri-neft sektorunun inkişafı sahəsində dövlət siyasətinin digər istiqaməti bu sahələrdə istehsalın səmərəliliyini yüksəltməyə xidmət etməlidir. Firma səviyyəsində istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsi məqsədilə hökumət tərəfindən bir sıra tədbirlər həyata keçirilə bilər. Bunlardan birincisi, qeyd edilən sahələrin ixtisaslı işçilərlə təmin edilməsidir. Qeyri-neft sektorunda istehsalın səmərəliliyinə təsir göstərən əsas amillərdən biri ölkədə infrastruktur sahələrin inkişaf etdirilməsidir. İnfrastruktur sahələrin inkişafı ölkədə maddi, maliyyə və informasiya axınlarının sürət və dəyərini müəyyən edir. Ölkədə qeyd edilən axınların sürəti yüksəldikcə, dəyəri isə azaldıqca, milli iqtisadiyyatın, o cümlədən qeyri-neft sahələrinin rəqabət qabiliyyəti də artır. Bu baxımdan, nəqliyyatın, rabitənin, anbar təsərrüfatının və s. infrastruktur sahələrin inkişafı emal sənayesi və kənd təsərrüfatı sahələrinin inkişafının müəyyən edən əsas amillərdən biridir.

Qeyri-neft sektorunda istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsinin digər istiqaməti onların fəaliyyətinin birbaşa subsidiyalaşdırılması və onlara vergi güzəştlərinin verilməsi ilə əlaqədardır. Son illərdə Azərbaycanda vergilərin səviyyəsi əhəmiyyətli şəkildə azaldılmışdır. Belə ki, mənfəət vergisi 2000-ci ildə 27 faizdən 2013-cü ildə 20 faizə, sosial sığortaya ayırmalar 33 faizdən təqribən 25,66 faizə qədər azaldılmışdır. Hazırda Azərbaycanda vergi dərəcələrinin azaldılması hesabına qeyri-neft sektorunun inkişafını stimullaşdırmaq imkanları məhduddur. Qeyri-neft sahələrinin investisiya cəlb ediciliyini artırmaq və bu sahələrdə istehsalın səmərəliliyini təmin etmək üçün səmərəli stimullaşdırma mexanizminin yaradılması zəruridir. Bu mexanizm qeyri-neft sahələrinin azad bazarda səmərəli fəaliyyət göstərmək imkanları əldə edənə qədər fəaliyyət göstərməlidir. Hazırda ölkədə belə mexanizm kənd təsərrüfatı sahəsi üzrə yaradılmaqdadır. Belə ki, bu sahə torpaq

vergisi istisna olmaqla bütün vergilərdən azad edilmiş, güzəştli şərtlərlə toxum, gübrə alınması və birbaşa maliyyə yardımlarının edilməsi təmin olunmuşdur. Bununla yanaşı, emal sənayesi sahələrinin, xüsusilə ixrac yönümlü sahələrin inkişafının dövlət tərəfindən dəstəklənməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsinə ehtiyac vardır. Fikrimizcə, ölkənin emal sənayesində xarici mütərəqqi texnologiyaların alınmasının və ya xarici müəssisələrin alınması hesabına yerli istehsalın texniki-iqtisadi səviyyəsinin artırılması məqsədilə bu istiqamətlərdə firmaların xərclərinin bir hissəsinin dövlət tərəfindən kompensasiya edilməsi məqsəda uyğun olardı.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. “Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı (2009-2013-ci illər)”.
2. Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondu. İllik hesabat 2013. Bakı: 2013.
3. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı. İllik hesabat, Bakı: 2005, 204 s.
4. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2010-cu ildə fəaliyyəti haqqında hesabat. Bakı: 2011, 508 s.
5. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2014-cü ildə fəaliyyəti haqqında hesabat. Bakı: “Azərbaycan” nəşriyyatı, 2014.
6. Azərbaycanda kənd təsərrüfatı bazarlarının tədqiqi. Yekun hesabat. Dünya Bankı, İyun, 2005-ci il.
7. Azərbaycanın Daxili Resurs Dəyərini təhlili. Yekun hesabat. USAID. 18 mart 2009-cu il.
8. Azərbaycanın Statistik Göstəriciləri: 2014. Bakı, 2014.
9. Əhmədov B.S. Milli iqtisadiyyatda investisiya qərarlarının qəbulu mexanizmi və ona təsir edən amillər / “İqtisad elmləri: nəzəriyyə və praktika” jurnalı, № 2, 2010. s. 180-188.
10. Əhmədov M.A. Qloballaşma və milli iqtisadiyyatın formalaşması. Bakı, Azər nəşr, 2003.
11. Ələkbərov Ə.Ə. Sosial-iqtisadi inkişafın maliyyə-büdcə parametrlərinin tənzimlənməsi (Monoqrafiya). Bakı, “Elm”, 2007, 448 s.
12. Salahov S.V. Aqrar sahənin dövlət tənzimlənməsi problemləri. Bakı: Nurlar, 2004, 504 s.
13. Şəkərəliyev A.Ş. Dövlətin iqtisadi siyasəti: reallıqlar və perspektivlər (monoqrafiya). Bakı: “İqtisad Universiteti”, 2009, 415 s.
14. Н.А.Шагас, Е.А.Туманова. Макпоэкономика-2. М.: Издательство Московского Университета, 2006.
15. Бондаренко О.Ю., Веселов Д.А. Оптимальное накопление капитала в ресурсной экономике: Препринт WP12/2009/06. М.: Изд. дом Государственного университета — Высшей школы экономики, 2009. 32 с.

16. Е.И.Лавров, Е.А.Капогузов. Экономический рост: теории и проблемы. Омск: Изд-во ОмГУ, 2006, 214 с.
17. Полтерович В., Попов В., Тонис А. Экономическая политика, качество институтов и механизмы “ресурсного проклятия” // Вопросы экономики, 2007, № 6, с. 4-27.
18. Портер М.. Международная конкуренция. Конкурентные преимущества стран. М.: Международные отношения, 1993.
19. Самуэльсон П., Нордхаус В., Экономика. М., БИНОМ, 1997.
20. Ю.В.Шараев. Теория экономического роста. Москва Издательский дом ГУ ВШЭ, 2006.
21. Auty Richard M. Resource Abundance and Economic Development. World Institute for Development Economic Research. New York: Oxford Press, 1998. p. 839-846
22. Jon Wakeman-Linn, Paul Mathieu, Bret van Selm. Oil Funds and Revenue management in transition economies: The case of Azerbaijan and Kazakhstan. IMF, 2003.
23. Stevens, P. Resource Impact: Curse of Blessing? A Literature Survey / Journal of Energy Literature, 2003, 9, p. 3-42.
24. Stijns J.T. Natural resource abundance and economic growth revisited. Development and Comparative Systems, 0103001, EconWPA, 2005.
25. Thorvaldur Gylfason. Natural Resources and Economic Growth: What Is the Connection?, CESifo Working Paper Series 530, 2001.
26. W. Max Corden, J. Peter Neary. Booming Sector and De-Industrialization in a Small Open Economy/ The Economic Journal, vol. 92, № 368, (Dec., 1982), pp. 825-848.